

Oorlogsmonumenten in Nederland als veranderende lieux de memoire

“Like shells on the shore when the sea of living memory has receded” – Pierre Nora

Titelpagina

Naam Student: Tom Holland
Studentnummer: 2403587
Master: Cultural Geography
Telefoonnummer: +31 6 49424804
E-mail: t.holland.1@student.rug.nl

Begeleider: Peter Groote
E-mail: p.d.groote@rug.nl

Foto voorkant:
Dodenherdenking Raalte, 4 mei 2014. Gemaakt en gepubliceerd door de gemeente Raalte
Bijschrift: "Indrukwekkend; de woorden, de muziek en vooral de stilte..."

Stolpersteine

op de plek waar deze steen spreekt
krijgt een mens zijn wezen terug
uit de letters van zijn naam
herrijzen stofloos stil zijn benen
armen, handen, zijn gelaat
alsof hij hier ineens weer staat
alsof hij na te zijn verdreven
eindelijk terugkeert naar de plaats
waar zijn alles achterbleef
zonder het te weten
en tenslotte deed een nieuwe tijd
zijn bestaan vergeten
tot vandaag hem bij ons terugbrengt
een mens die moest verdwijnen
verschijnt in dit herdenken

Klara Smeets
stadsdichter Gouda

Samenvatting

In het onderzoek wordt de betekenis van oorlogsmonumenten geanalyseerd. Dit zijn monumenten die opgericht zijn ter nagedachtenis aan de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog, zoals die in kaart gebracht zijn door het Comité 4 en 5 mei. De nadruk in het onderzoek ligt op de veranderingen in de (plaats)betekenissen die personen, die een monument instandhouden, adopteren of oprichten, aan de monumenten koppelen. Datamateriaal is beschikbaar op de website van het Nationaal Comité 4 en 5 mei, waar onder andere een database te vinden is met daarin een vermelding van alle oorlogsmonumenten (in totaal 3642 stuks, per augustus 2012), inclusief beschrijvingen en een rapport over de staat van onderhoud. Hoe de betekenissen, die in heden en verleden door de personen die een monument instandhouden, adopteren of oprichten, zijn toegekend, is met interviews achterhaald (Nestor, 2013). Dit onderzoek heeft als doel inzicht te krijgen in de processen van betekenistoekenning aan de Tweede Wereldoorlog, zoals die sinds 1945 plaats gevonden hebben. Dat wordt steeds relevanter naarmate de tijdspanne steeds groter wordt tussen de oorlog en het heden, met als gevolg dat de beleving van de herinneringsplek verandert en dat er steeds meer discussie ontstaat rond deze plekken. De vraag die beantwoord wordt is: Op welke wijze wordt er betekenis gegeven, in zowel het verleden als het heden, aan oorlogsmonumenten van de Tweede Wereldoorlog in Nederland, door onder andere het adopteren van oorlogsmonumenten en het leggen van Stolpersteine?

Deze vraag richt zich op 2 aspecten waarin de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in stand wordt gehouden. Het gaat om Stolpersteine-initiatieven, waarin het individu centraal staat, en de adoptie van oorlogsmonumenten door basisscholen, waarin de Tweede Oorlog als zodanig meer centraal staat.

Modernisme: Verleden van herinneren

Om meer over de geschiedenis van het herinneren te weten te komen is er een database-onderzoek gedaan. Hieruit kwam naar voren dat er vlak na de oorlog een hoogtepunt was in het aantal opgerichte oorlogsmonumenten. Vervolgens zijn er in de jaren '60 en '70 nauwelijks nieuwe oorlogsmonumenten bijgekomen, waarna vanaf de 80-er jaren het aantal oorlogsmonumenten weer groeit wat mede verklaard worden door de tijdsgeest die in het teken stond van de wederopbouw.

Ook komt duidelijk naar voren dat de groepen die worden herdacht sterk verbonden zijn met lokale gebeurtenissen. Zo worden er in Flevoland en Gelderland meer geallieerde militairen herdacht, wat te verklaren is uit het feit dat hier meer strijd is geleverd tussen geallieerden en de Duitsers en in Flevoland (voormalig IJsselmeer) er veel geallieerde vliegtuigen neergeschoten zijn. Zo is er dus onderling veel verschil tussen de provincies. Door de jaren heen kennen alle groepen¹ een soortgelijke trend met het aantal opgerichte oorlogsmonumenten en jaar van oprichting. Voor al deze variabelen geldt dat in de jaren '60 en '70 het minst aantal oorlogsmonumenten zijn opgericht.

Postmodernisme: Adoptie oorlogsmonumenten

Een kwart van alle oorlogsmonumenten is geadopteerd, bijna allemaal door een basisschool. Het aantal geadopteerde oorlogsmonumenten per provincie verschilt. In Overijssel is iets minder dan 50% van de oorlogsmonumenten geadopteerd door een school, terwijl dit in zowel Limburg, als Noord-Brabant zo rond de 10% ligt. Er is dus duidelijk een onderling verschil in het aantal adopties van oorlogsmonumenten tussen de

¹ Onder (herdachte) groepen wordt in dit onderzoek verstaan: de door het Nationaal Comité 4 en 5 mei geclassificeerde herdachte groepen, die aangemerkt zijn als oorlogsslachtoffer, bijvoorbeeld: geallieerden, verzet, burgerslachtoffers, vervolgd etc

provincies, maar uit deze analyse wordt niet duidelijk waardoor dit verschil zo groot kan zijn.

In de boodschap die de respondenten mee willen geven met het instandhouden, adopteren of oprichten van een oorlogsmonument, staat vrijheid centraal. Dit gebeurt door het thema vrijheid op het niveau van de kinderen bespreekbaar te maken. Het gaat dan bijvoorbeeld over hoe zij vrijheid ervaren, hoe ze omgaan met vooroordelen en met het uitsluiten van mensen op basis van uiterlijke kenmerken.

Postmodernisme: Stolpersteine

Bij de Stolpersteine is er per jaar een verschil te zien in het aantal gelegde Stolpersteine in Nederland. Dit is te verklaren door onder andere het feit dat de legging van de Stolpersteine afhankelijk is van de steeds drukker wordende agenda van de Duitse kunstenaar Gunter Demnig. Het project is gestart in Borne en vervolgens is het steeds meer over het hele land verspreid geraakt, waarbij eerst met name de grotere steden een initiatief opstartten. Al snel zijn ook in de dorpen in de buurt van de stad initiatieven genomen om Stolpersteine te plaatsen. Momenteel heeft ruim 21% van de Nederlandse gemeenten één of meerdere Stolpersteine. De provincie Zeeland heeft momenteel, als enige provincie in Nederland, geen Stolpersteine.

Wat met deze stijgende trend aangetoond kan worden is dat de Stolpersteine belangrijk worden gevonden en dat er daarmee ook steeds meer aandacht komt voor het individuele slachtoffer, wat in contrast is met een oorlogsmonument, waarin groepen slachtoffers centraal staan. Het herdenken krijgt door de eerste Stolpersteine in Borne in 2007 in Nederland een persoonlijker karakter.

Met de Stolpersteine wordt het herdenken dus een stuk persoonlijker ten opzichte van het herdenken bij een oorlogsmonument, door het individu te benadrukken en doordat de plek van het monument een nog belangrijker rol speelt. Dit wordt door de geïnterviewden niet als een tegenstelling gezien, maar als een vervolgstap op het herinneren. Wat bij de Stolpersteine wordt herdacht is ook sterk afhankelijk van degenen die er langs lopen. Nabestaanden van de slachtoffers of mensen van de gemeenschap, waar de slachtoffers toe behoorden, zullen meer het individu, dus de persoon zelf, centraal stellen. In dit onderzoek zijn interviews gehouden met mensen, die de betekenis rond het herinneren invulling geven, en niet met de mensen die deze boodschappen van hen ontvangen. Dit zou een heel ander licht kunnen werpen op wat er precies herdacht wordt op de plek van de Stolpersteine.

De gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben zo'n diepe indruk gemaakt, dat er in het heden nog steeds veel aandacht is voor het jaarlijks herdenken van de slachtoffers. Nu rijst echter de vraag of het herdenken moet gaan over sec de oorlogsslachtoffers van de Tweede Wereldoorlog óf ook over alle slachtoffers die zowel ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, als de slachtoffers die zijn gevallen bij alle oorlogen en vredesmissies die erop gevolgd zijn.

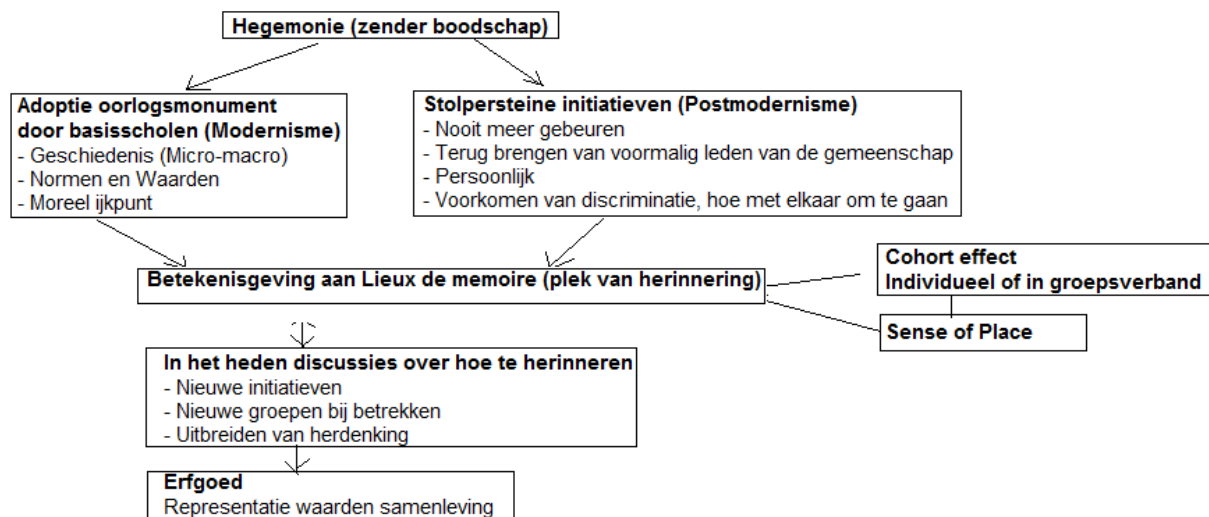
Het cohort effect is ook toepasbaar gebleken op de beleving van plekken. Iemand die bij een Stolpersteine staat, kan het op een andere manier beleven dan een ander, die bij dezelfde steen staat. Het cohort effect is toepasbaar op de beleving van plekken, en daarmee ook op de beleving van oorlogsmonumenten en Stolpersteine. Met name als het gaat over 'ijkpunten' in de geschiedenis. Zo heeft de Tweede Wereldoorlog een behoorlijke impact gehad in Nederland. Armoede, slachtoffers en bezetting hebben ons flink tot nadenken gezet over wat vrijheid is en hoe men elkaar in vrijheid laat leven.

Deze boodschap wil met name de eerste generatie overdragen op de jongere generaties.

Conclusie

De betekenis van een monument is verre van statisch. Dynamisch is een toepasselijk woord hiervoor. Door de tijd heen verandert die betekenis voor mensen, aangezien de volgende generaties een andere band met de oorlog hebben dan de ouders of grootouders die weer dichterbij de oorlog staan, omdat ze de oorlog zelf, of de directe gevolgen ervan, zelf hebben meegemaakt.

Bij zowel Stolpersteine, als de adoptie van oorlogsmonumenten, is het verleden van een plek de aanleiding om daar iets omheen te organiseren, of een plek te markeren, om de toekomstige gebruikers ergens bewust van te laten zijn. Diverse groepen gebruiken deze plekken, waarbij de Stolpersteine, door hun ligging, meer in het dagelijks leven van mensen zijn opgenomen, en een oorlogsmonument vaak op een afgelegen plek staat, waar op bepaalde momenten verschillende groepen bijeen komen die hier veel waarde aan hechten.

Figuur 1 Samenvatting resultaten in relatie tot het theoretisch kader

Dit onderzoek kan onder andere bijdragen aan bewustwording van en discussie rond de volgende punten:

- Verkenningsbijeenkomsten blijven belangrijk in verband met de veranderende betekenis van het herdenken door onder andere het cohort-effect;
- Stolpersteine zijn een aanvulling op bestaande oorlogsmonumenten. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei is vooral gericht op de oorlogsmonumenten in huidige vorm en niet op initiatieven uit de samenleving zoals Stolpersteine;
- Bij het herdenken kan het gevolg van het uitsluiten van groepen een steeds grotere rol krijgen;
- De aandacht voor morele waarden die we mede verkregen hebben als gevolg van de Tweede Wereldoorlog moet blijven bestaan;
- Hegemonie blijkt een rol te spelen bij de betekenisgeving aan oorlogsmonumenten;
- Het Cohort-effect blijkt een rol te spelen bij de emotionele verbondenheid, sense of place, bij plekken van herinnering;
- Er lijkt een transitie gaande van het modernistisch herdenken naar een meer postmodernistisch herdenken.

Voorwoord

Deze masterthesis is geschreven in het kader van de opleiding Culturele Geografie jaargang 2013-2014. De betekenis van oorlogsmonumenten heb ik altijd al een interessant onderwerp gevonden. Elk jaar help ik mee bij de dodenherdenking op 4 mei en dan zie je hoeveel verschillende mensen er nog steeds op die herdenking af komen, zelfs nadat de Tweede Wereldoorlog alweer bijna 70 jaar is afgelopen. Ik heb dit altijd al indrukwekkend gevonden, en toen dit onderwerp voorbij kwam wist ik zeker dat ik hiermee aan de slag wilde gaan en me hier meer in wilde gaan verdiepen.

Gedurende dit onderzoek zijn er een drietal artikelen gepubliceerd in het vaktijdschrift 'Geografie', die verband hielden met mijn masterthesis. Ik was onder andere verantwoordelijk voor het aanleveren van datamateriaal, waarmee dr. P.D. (Peter) Groote (Rijksuniversiteit Groningen) en de heer. prof. dr. H.H. van der Wusten (Universiteit van Amsterdam) een drietal prachtige artikelen hebben geschreven.

Ik wil via deze weg iedereen bedanken die bijgedragen hebben aan mijn onderzoek. In eerste instantie mijn begeleider Peter Groote, voor de opbouwende feedback, en Bettina van Hoven, die gedurende de masterthesisbijeenkomsten goede tips wist te geven op allerlei vlakken, zoals planning, opzet, structuur, werkwijze, tijdsmanagement en motivatie.

Voor de interviews wil ik in alfabetische volgorde Bettie, Diny (2x), Harry, Henk, Robert, Sylvia en Thea bedanken, voor de tijd die ze vrij hebben willen maken voor mijn onderzoek. Hiernaast wil ik in het bijzonder ook Diny bedanken voor de uitnodiging om bij de Stolpersteinelegging te zijn in Raalte, op 6 april jl.

Ik ben onder de indruk van het enthousiasme waarmee iedereen nog de herdenking van de Tweede Wereldoorlog in stand houdt en het heeft me het inzicht gegeven, dat de Tweede Wereldoorlog vandaag de dag nog steeds erg veel indruk maakt.

Juli 2014

Inhoudsopgave

1. Inleiding.....	8
1.1 Leeswijzer	8
2. Theoretisch kader.....	10
2.1 (Post-)modernisme en hegemonie	10
2.2 Lieux de memoire, Sense of place en erfgoed	12
3. Wetenschappelijke relevantie.....	15
4. Maatschappelijke relevantie	15
4.1 Actuele discussies rondom het thema herdenken	16
5. Samenvattend: Doel van het onderzoek en onderzoeksvragen	22
6. Methodologie.....	23
6.1 Ethische en wettelijke kwesties	25
7. Analyse en resultaten	29
7.1 Modernisme: Betekenisgeving aan oorlogsmonumenten in het verleden	29
7.1.1 Onthullingsperiodes	29
7.1.2 Herdachte groepen	33
7.1.3 Deelresultaat onderzoeksvraag 1	37
7.2 Postmodernisme: Adoptiebereidheid in Nederland	39
7.2.1 Ruimtelijke verdeling.....	39
7.2.2 Interviews adoptie oorlogsmonumenten.....	42
7.2.3 Deelresultaat onderzoeksvraag 2	45
7.3 Postmodernisme: Stolpersteine	47
7.3.1 Ruimtelijke verdeling Stolpersteine	47
7.3.2 Interviews Stolpersteine	54
7.3.3 Aspecten Stolpersteine.....	60
7.3.4 Deelresultaat onderzoeksvraag 3	63
8. Conclusie	65
8.1 Link tussen deelresultaten en het theoretisch kader	66
8.2 Interpretatie onderzoeksresultaten	71
9. Discussie.....	73
9.1 Aanbevelingen vervolgonderzoek	73
9.2 Reflectie gehanteerde methodologie	74
10. Literatuurlijst.....	76
Bijlage 1: Uitleg Database	I
Bijlage 2: Toestemmingsformulier.....	IV
Bijlage 3: Observatie Stolpersteinelegging, Zondag 6 april, Raalte	VII

1. Inleiding

Dit onderzoek gaat in op de vraag hoe er betekenis wordt gegeven aan oorlogsmonumenten. Bij de betekenisgeving aan plekken staat het begrip lieux de memoire centraal, oftewel de plek van herinnering. Onder oorlogsmonument wordt verstaan in dit onderzoek: een fysieke plek in de ruimte, die is ontworpen voor het herdenken van 1 of meerdere groepen slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog.

Een monument kan zijn: een standbeeld, plaquette, graf, Stolpersteine etc. De monumenten van de Tweede Wereldoorlog staan centraal in dit onderzoek. Het is op het moment van het schrijven van deze masterthesis (2014) al 69 jaar geleden dat de Tweede Wereldoorlog voorbij is. Veel mensen die de oorlog bewust hebben meegemaakt zijn al niet meer in leven of zijn op hoge leeftijd geraakt. Hun herinneringen gaan hiermee verloren, terwijl nog elk jaar de gevallen tijdens de oorlog worden herdacht. Gaat dit herdenken straks teruglopen? Of verandert de betekenis naar, bijvoorbeeld, een herdenken van oorlog en onderdrukking in het algemeen?

Nederland is de Tweede Wereldoorlog nog lang niet vergeten. Dit zie je terug in een aantal ontwikkelingen. Er worden bijvoorbeeld nog regelmatig films over de Tweede Wereldoorlog gemaakt. Soldaat van Oranje heeft een ongekend succes en stevent af op de status van langstlopende musical ooit in Nederland. Er zijn apps ontwikkeld voor de mobiele telefoon, die monumenten in de omgeving detecteren en daarover informatie verschaffen. Musea, die herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog waarborgen, worden goed bezocht, en de jaarlijks terugkerende dodenherdenking op 4 mei krijgt zeer veel aandacht. Recent zijn daar bij gekomen, de zogenaamde Stolpersteine, waarvan er inmiddels wereldwijd al ruim 44.000 zijn geplaatst. Stolpersteine zijn tegeltjes met namen van gedeporteerde oorlogsslachtoffers, die gelegd worden voor het huis waar deze slachtoffers woonden. Kortom, de nasleep van de oorlog is nog duidelijk aanwezig en de oorlog heeft een diepe indruk achter gelaten. Toch is nog maar 50% van de oorlogsmonumenten in een goede tot zeer goede staat (Vendel, 2012). Betekent dit dat de waarde van de monumenten langzaam aan het veranderen is? Wordt de oorlog niet meer zo zeer bij de monumenten zelf herdacht?

Dit onderzoek geeft antwoord op deze en andere vragen.

1.1 Leeswijzer

Alvorens wordt ingegaan op de hoofd- en deelvragen komt eerst het theoretisch kader behandeld aan bod. In het theoretisch kader wordt besproken vanuit welke perspectieven de betekenisgeving van oorlogsmonumenten in zijn werk kan gaan. Deze theorieën zijn van invloed op welke vragen er gesteld worden en welke data er nodig is om de oorlogsmonumenten aan de hand van deze perspectieven te analyseren. Dit gebeurt in het hoofdstuk methodologie.

Bij het hoofdstuk 'Analyse en resultaten' zijn de data uit interviews en een database gebruikt om zowel een modernistische, als een postmodernistische kijk te geven op de betekenisgeving aan oorlogsmonumenten, waarin het modernisme vooral ingaat op het van boven opgelegd en vastgelegd herinneren in het verleden met behulp van de database. Het adopteren van oorlogsmonumenten en Stolpersteine-initiatieven zijn meer initiatieven van onderaf om de herinnering vorm te geven en worden niet van bovenaf vastgelegd. Ze kunnen daarmee meer als een postmodernistisch perspectief beschouwd worden. Omdat elk perspectief anders is, wordt bij zowel bij het modernistische perspectief, als bij het postmodernistische perspectief een deelresultaat gegeven.

De deelresultaten worden in paragraaf 8.1: 'Link tussen deelresultaten en het theoretisch kader' vergeleken met het theoretische kader, kijkend of er elementen zijn die verschillend of overeenkomstig zijn ten opzichte van de theorie. Hier worden ook, aan de hand van de theorie, de resultaten wetenschappelijk belicht.

Het antwoord op de hoofdvraag en de interpretatie van de onderzoeksresultaten staan in het hoofdstuk 'Conclusie', waarvoor de deelresultaten en de link met het theoretisch kader als input zijn gebruikt. In het vervolghoofdstuk 'Discussie' staan aanbevelingen voor andere perspectieven die gegeven kunnen worden op dit onderzoeksonderwerp.

2. Theoretisch kader

2.1 (Post-)modernisme en hegemonie

Vlak na de oorlog zijn veel oorlogsmonumenten opgericht door kunstenaars en particulieren. In Juni 1945 werd door de Kring van Nederlandsche Beeldhouwers het verzoek bij het Militaire gezag neergelegd om een stop af te dwingen voor het oprichten van oorlogsmonumenten. De angst ontstond voor een wildgroei aan 'onwaardige monumenten', zo valt te lezen in de Telex van 1 augustus 1945: 'Zal deze of gene uit het comité met een plannetje of tekeningetje komen van een bankje of een uitzonderlijk stuk metselwerk, afgezaagde onderwerpen van huldingblijken? Of met een modelletje door een dame van zijn kennis gemaakt "wat toch zo bijzonder lief en aardig is..." en niets kost?' vroeg het Kringbestuur zich bezorgd af. 'Of zal de rechte weg gevonden worden: zich te wenden tot een bekwaam kunstenaar?' Ook de 'Grote adviescommissie der illegaliteit' was voorstander voor regulering op de 'wildgroei' aan monumenten. Zo werd per 15 oktober 1945 het Koninklijk Besluit aangekondigd, dat er goedkeuring nodig is van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, voor het oprichten van monumenten. De vorm en de groepen die herdacht worden werd daarmee een taak van de overheid (Kromhout, 2007). Opvallend is dat Joden een tijd lang geen oorlogsmonument kregen, alleen een dankbetuiging-monument in de Weesperstraat Amsterdam, voor hen die geholpen hadden met onderduiken. Dit kwam doordat de overheid de Joden niet als een aparte groep wilde bestempelen, wat de Duitsers in de oorlog wel hadden gedaan. De Joodse slachtoffers werden impliciet in de Nationale herdenking herdacht, maar werden niet als zodanig apart benoemd.

De overheid had de hegemonie om te beslissen wie en wat er herdacht werd. Hegemonie is een concept waarbij een set van ideeën, normen en waarden als wenselijk, natuurlijk en onoverkomelijk wordt beschouwd door een groep (Gramsci, 1930). Geografen als Jackson (1989) beargumenteren dat de waarden, toegekend aan een plek, nooit als 'natuurlijk' gevormd door persoonlijke relaties met de plek zijn. Het is eerder een uitkomst, door Culturele politiek, waar een aantal waarden ingeburgerd zijn als 'mainstream', en andere waarden naar de zijkant worden gedrukt, als een resultaat van ongelijke machtsverhoudingen tussen groepen. Joden staan hiermee aan de 'zijkant' en de overheid bepaalt wat 'mainstream' is, en daar hoorden de Joden niet bij.

De overheid heeft duidelijke besluitvorming in het herdenken van de Tweede Wereldoorlog en een beslissende rol in wie er herdacht worden. Dit past bij het tijdsbeeld van het modernisme waarin 'vooruitgang' en 'maakbaarheid van de samenleving' centraal staat en de boodschap 'vrijheid blijheid' verspreid werd. Nadat de oorlog voorbij was stond de tijd vooral in het teken van de wederopbouw (Den Boer, 2005). Alles is te regelen en te bouwen, en de overheid had daar een duidelijke rol in. De roaring sixties staan volgens Den Boer vooral in het teken van de toekomst. In deze tijd werd nauwelijks aandacht gegeven aan het verleden ook wel 'ahistorisch' genoemd. In de jaren 60 slaat de collectieve herinnering om naar een meer pluriforme herinnering, waarbij aandacht is voor verschillende groepen slachtoffers. Dit omslagpunt kwam na de opening van het Anne Frank Huis als Museum en het inrichten van de Hollandse Schouwburg als monument (Comité 4 en 5 mei, 2008).

In de laatste decennia wordt er meer teruggekeken dan ooit op de Tweede Wereldoorlog. Na 1975 is een kantelpunt merkbaar van waaruit er steeds meer aandacht is voor het verleden en de herinnering. Vanuit dit fenomeen is het begrip 'musealisering' door Herman Lübbe geïntroduceerd, waarmee de institutionalisering van de historische belangstelling in de hedendaagse samenleving wordt bedoeld. De stelling van Lübbe is:

hoe meer verandering, des te onzekerder is de toekomst, en daarmee ontstaat er steeds meer behoefte aan vaste punten in het verleden. Echter stelt Ashworth (1990) dat alleen het hier en nu kan worden ervaren, en dat zowel het verleden als de toekomst ingebeelde geconstrueerde ideeën zijn. Dit betekent dat de ervaring van wat iemand zich inbeeldt bij een monument nu plaatsvindt, op basis van geconstrueerde beelden en ideeën uit het verleden. Het nu is dus bepalend voor de waarde van een monument en is constant aan verandering onderhevig.

Tegenwoordig is er veel meer aandacht voor het individu, wat te zien is door o.a. de opkomst van het kunstproject 'Stolpersteine' van Gunter Demnig (hierover later meer). Dit past in een postmodernistisch tijdsbeeld, waarin elk object, gebouw of kunstwerk, voor verschillende bevolkingsgroepen, andere betekenissen heeft (Holloway & Hubbard, 2001) Het postmodernisme is daarmee het tegenovergestelde van het modernisme, waarin de hele samenleving als één entiteit gezien wordt. Met de aandacht voor het individu komt er bij het postmodernisme meer ruimte voor andere initiatieven, waarbij andere bevolkingsgroepen, zoals de Joden, ook hun verhaal kunnen vertellen. Een verhaal dat gemist werd in de collectieve herinnering in de modernistische tijdperiode. In januari van dit jaar is het namenmonument, met 102.000 namen van Joodse en Roma slachtoffers, in Amsterdam onthuld tijdens de Nationale Holocaust herdenking. Voorzitter van het Auschwitz Comité, Jacques Grishaver, zei het volgende erover: 'Al die oorlogsdoden hadden namen, en die namen moeten gaan leven' (Telegraaf, 25/01/2014). Hierin wordt duidelijk dat het postmodernisme steeds meer plaats maakt ten opzichte van het modernisme, omdat het hier om het individu gaat en niet alles opgaat in het groter geheel van bevolkingsgroepen. Verder is de mogelijkheid tot het adopteren van een oorlogsmonument mogelijk, waarbij met name scholen een oorlogsmonument onderhouden en de leerlingen les krijgen over de Tweede Wereldoorlog. Het is een keuze van een school zelf om deze taak op zich te nemen. Hiermee is de keuze om de tradities rondom het herinneren in ere te houden lokaal neergelegd. Het is dus niet van bovenaf, door de overheid, geregeld, wat ook past binnen het postmodernistisch tijdperk.

Naast het collectief herinneren van de oorlogsslachtoffers bij monumenten, is er ook steeds meer ruimte voor het individueel herinneren van de slachtoffers. Stolpersteine geven een menselijke visie mee aan het herinneren van de oorlog, waar het bij het collectief herinneren soms aan ontbreekt. Steeds meer geografen beginnen het belang in te zien dat individuen dienen als 'producenten en consumenten' van het herdenken (Cook & Riemsdijk, 2013). Individuen kunnen het cultureel landschap (her)vormen met behulp van Stolpersteine, op 4 verschillende manieren:

1. Het verleden op het landschap 'schrijven';
2. Interpreteren en construeren van de betekenis van de stenen bij de installatie hiervan;
3. Het betwisten van de door de staat gesponsorde verhalen, door het herinneren van de individu.
4. Het creëren van voorheen niets betekenende plekken in de openbare ruimte tot iets waardevols door een link te leggen met een verhaal uit verleden.

Het belang van de Stolpersteine als oorlogsmonumenten is, dat een plek voorheen zonder enige betekenis voor voorbijgangers, opeens omgevormd wordt tot een plek die een betekenis krijgt, waar stil wordt gestaan bij de gebeurtenissen die daar in het verleden gebeurd zijn. Door erbij stil te staan krijg het een betekenis in het hier en nu. Met de Stolpersteine wordt er betekenis gegeven aan de plek van waaruit mensen tijdens de oorlog zijn gedeporteerd. Het Stolpersteine project is in 1994 gestart, 49 jaar

na het eindigen van de oorlog. De grote vraag hierbij rijst, waarom pas in 1994? Was het daarvoor minder van belang? En waarom moet het dan nu opeens wel herinnerd worden? De Stolpersteine liggen op een plek die herinneringen oproept voor mensen en is daarmee een lieu de memoire in het postmodernisme.

2.2 Lieux de memoire, Sense of place en erfgoed

Oorlogsmonumenten zijn plekken waar één of meerdere bevolkingsgroepen herinnerd worden. Plek van herinnering is door Pierre Nora in 1989 geïntroduceerd als 'Lieux de memoire'. Dit is een plek, waar door middel van tradities en gewoonten, de herinnering aan de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog in stand wordt gehouden. Het wordt actief in stand gehouden door de overheid, Nationaal Comité 4 en 5 mei en particulieren, om zo de slachtoffers van de oorlog niet te vergeten. Er is een onderscheid gemaakt door Nationaal Comité 4 en 5 mei die aangeeft welke groepen van mensen er herinnerd worden bij elk oorlogsmonument. Soms is het voor maar één groep, maar er kunnen ook meerdere groepen worden herinnerd bij hetzelfde monument. Het is interessant om te kijken welke groepen dit zijn, op welke plekken in Nederland bepaalde groepen meer herdacht worden dan andere, en hoe zich dit door de tijd heen ontwikkelt.

Een begrip dat sterk bij lieux de memoire past is representatie. Een lieu de memoire representeert het verleden, waarden en herinneringen, die door verschillende mensen en groepen worden gekoppeld aan een plek. Representatie is in de woorden van Stuart Hall: 'To represent something is to describe or depict it, to call it up in the mind by description or portrayal or imagination; to place a likeness of it before us in our mind or in the senses (Stuart Hall, 1997). Deze uitleg van representativiteit geeft weer dat iets dat je ziet, een waarde meekrijgt vanuit iemands eigen cultuur en ervaringen. Voor oorlogsmonumenten betekent dit dat door middel van de cultuur en ervaringen, een oorlogsmonument ook steeds iets anders kan representeren voor een persoon of zelfs voor een groep van mensen. Voor wie worden de herinneringen eigenlijk in stand gehouden?

Lieux de memoire, plaatsen waaraan de herinnering zich hecht, zijn niet noodzakelijk 'geografische plekken'. Het zijn entiteiten, betekenisvolle resultaten van menselijk handelen met een symbolische waarde voor een gemeenschap. Volgens Pierre Nora ontstaan lieux de mémoire door een samenspel van herinnering en geschiedenis. Er moet daarbij een intentie tot herinneren aanwezig zijn. Is dit niet het geval, dan is er geen verschil tussen een lieu de mémoire ('een plaats van herinnering') en een lieu d'histoire ('een historische plek') (Nora, 1989). Volgens Manuel Ray Mate is herinnering niet iets gevoelsmatigs, maar gaat het bij de herinnering om kennis. De herinnering die een Lieu de mémoire oproept is volgens Manuel niet iets privaat of van het individu, maar gaat het om de gemeenschappelijke herinnering die tot de publieke sfeer behoort (Mate, R.M, 2004).

Oorlogsmonumenten kunnen voor verschillende personen en groepen een andere betekenis hebben vanwege de verschillende culturele achtergronden van mensen. Een plek heeft daarmee verschillende betekenissen, ook wel sense of place genoemd. In de wetenschappelijke literatuur wordt sense of place tegenwoordig uitgelegd als: de wijze waarop mensen een plek ervaren en gebruiken. Om sense of place te 'meten' wordt de plaatsverbondenheid, plaatsidentiteit en plaatsafhankelijkheid gemeten (Graham, 2009). Wat centraal staat bij sense of place is dat er een waarde wordt toegekend aan een plek. Monumenten zijn een specifieke plek die door verschillende groepen van mensen anders ervaren kunnen worden. Monumenten zijn beladen met herinneringen, tekenen van nationale vooruitgang, representeren anonieme massa's en zijn symbolen van rechten

en vrijheid (Hobsbawn, 1995). Monumenten in de openbare ruimte worden door Hobsbawn gezien als een openluchtmuseum van de nationale geschiedenis (1995). Sense of place is een begrip dat een belangrijke invulling geeft aan het onderzoek naar hoe er betekenis wordt toegekend aan oorlogsmonumenten.

Sense of place is een concept waarmee plaatsbetekenissen nader verklaard kunnen worden. Er zijn drie begrippen die bij de toekenning van betekenis(sen) aan een plek een rol spelen volgens Agnew (1987). Een plek als:

1. Locatie: gefixeerde coördinaten op aarde;
2. Lokale: Refereert naar de materiele setting van de natuurlijke en gebouwde omgeving waarbinnen de sociale relaties zich afspelen
3. Sense of place: Emotionele verbondenheid van mensen met een plek

Doreen Massey (1994) is het op punt 1 van Agnew niet eens en ziet een plaats niet zozeer als een gefixeerde plek met grenzen, maar meer als een duidelijk uitgesproken punt in een netwerk van sociale relaties. Mensen zijn verbonden met lokale en bovenlokale plaatsen, waarmee mensen zowel een lokale, als een global sense of place hebben. Een oorlogsmonument is een lieu de memoire met een sense of place, omdat de betekenis wordt toegekend door de mensen die in de buurt wonen van dat monument. Echter heeft Doreen een correct punt door te zeggen dat de plek een punt in een netwerk is waardoor ook bovenlokaal, in dit geval nationaal, een bepaalde waarde wordt gegeven aan een plek. Vlak na de oorlog was het de overheid die besloot wie er herdacht werden en hoe deze herdenkingsplekken eruit zagen. Nadien is dit steeds meer losgelaten door veranderende inzichten. Dit houdt in dat de overheid op nationaal niveau een belangrijke rol heeft in wat er lokaal wordt herinnerd, niet altijd rekening houdend met wie er niet herdacht en dus in feite buitengesloten worden. De vraag wie er bepaalt wat er herdacht moet worden en of daarmee mensen zich ook buitengesloten voelen is een belangrijke vraag die in het onderzoek gesteld kan worden aan mensen die een belangrijke rol spelen in het oprichten of adopteren van een oorlogsmonument. Aangezien de culturele achtergrond mede bepaalt hoe een plek gewaardeerd wordt, zal hier tijdens interviews aandacht aan worden gegeven.

De betekenisgeving aan de wereld of een plek gebeurt door een groep mensen op basis van een complex van waarden en normen (Pater et al, 2005). De theorie over de werking van regionale identiteit, zoals is omschreven door Groote, Haartsen en Huigen (2000), zou ook toegepast kunnen worden bij het betekenis geven aan een plek, om zo de plek ook een eigen identiteit te kunnen geven. Zo zou dit ook gespecificeerd kunnen worden naar monumenten, op basis van de volgende uitgangspunten, zoals die door Grootse, Haartsen en Huigen (2000) zijn opgesteld:

1. Identiteit van plekken zijn altijd sociale constructies, toegekend door mensen
2. Gebaseerd op bepaalde, gespecificeerde, waargenomen karakteristieken, kwaliteiten en symbolen van deze plek
3. Identiteit is gebaseerd op het verleden
4. De identiteit van een plek is altijd betwistbaar omdat verschillende mensen een eigen belang hebben bij de plek en claimen daarmee verschillende betekenissen
5. De identiteiten zijn gecontextualiseerd in verschillende 'Machtsarena's'². Het is belangrijk om in je achterhoofd te houden wie claimt welke betekenis en waarom?

² Onder machtsarena wordt verstaan: Een plek waar de verdeling van macht wordt uitgevochten. Deze ruimte wordt voortdurend opnieuw geconstrueerd. Actoren met veel macht kunnen zich in de arena, waarin verschillende culturele identiteiten betwist worden, het krachtigst weren: Ze slagen er het best in hun identiteit dominant te maken (Pater et al, 2005).

6. Identiteiten zijn dynamisch; ze veranderen door de tijd heen binnen veranderende contexten.

De theorie van Cook & Riemsdijk (2013) over de betekenisgeving aan Stolpersteine komt overeen met de hier boven genoemde punten van Groote, Haartsen en Huigen (2000). Beide zeggen dat de betekenisgeving is gebaseerd op het verleden en dat iedereen zijn eigen betekenis eraan kan geven. Zoals Groote, Haartsen en Huigen dit zouden noemen is de betekenis van een plek betwistbaar. Het verleden op het landschap schrijven, zoals wordt genoemd bij Cook & Riemsdijk (2013), refereert naar het feit dat ontwikkelingen voortkomen uit het verleden.

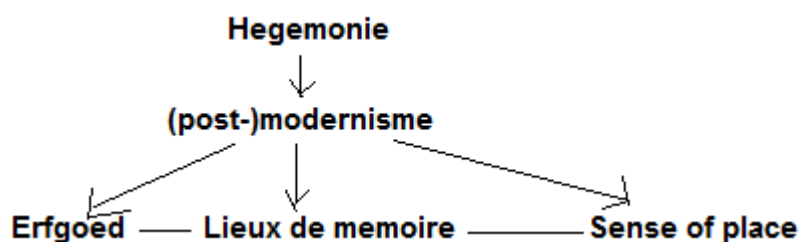
Het continue herwaarderen van het herinneren wordt door Van de Laarse en van Vree (2009), ook wel 'de dynamiek van de herinnering' genoemd. Dit is een proces van voortdurende verandering in interpretatie en betekenisgeving, waarbij telkens andere aspecten en gebeurtenissen naar voren worden gehaald, en het beeld van de geschiedenis in musea, films, romans, het onderwijs, herdenkingsrituelen en erfgoedsites opnieuw wordt vorm gegeven. Hier wordt dus tevens de nadruk opgelegd, dat de betekenis van plekken sociale constructies zijn. Vanuit verschillende perspectieven, wordt een licht geworpen op het onderwerp van de Tweede Wereldoorlog. Dit draagt eraan bij dat er verschillende visies zijn en daarmee nooit een eenduidige visie bestaat over de betekenis van het verleden. Zoals van Laarse en Van Vree (2009) het verwoorden: "De oorlog is geen afgesloten hoofdstuk, maar een levend verleden – een geschiedenis beladen met actuele politiek en morele betekenissen, die op steeds meer plaatsen worden herinnerd en verbeeld". Monumenten vallen onder één van die plaatsen.

Oorlogsmonumenten hebben ook de status erfgoed in Nederland. Erfgoed is alles wat we erven uit het verleden en in het heden belangrijk vinden om door te geven aan de toekomst. Zoals hiervoor is vermeld wordt de betekenis gebaseerd op het verleden (Groote, 2000). Het verleden is altijd toegeëigend, getransformeerd en gerepresenteerd. Het verleden is altijd gemanipuleerd bij nationalistische ideologieën, drama en fictie (Laarse, 2005). Dit wordt onderstreept door een publicatie van Graham, Ashworth en Turnbridge in het volgende citaat:

The nation-state required national heritage to consolidate national identification, absorb or neutralize potentially competing heritages of social-cultural groups or regions, combat the claims of other nations upon its territory or people, while furthering claims upon nationals in territories elsewhere (Graham, Ashworth and Tunbridge, 2000, 183).

Naties hebben dus belang bij het hebben van erfgoed, omdat dit een gezamenlijke geschiedenis vormt waarmee mensen zich kunnen identificeren en daarmee zich thuis voelen in het land. Oorlogsmonumenten zijn daarmee een doel om saamhorigheid te creëren. Erfgoed heeft een Sense of Place, zeker aangezien de waarde van de plek wettelijk wordt beschermd door de samenleving door middel van de status van erfgoed. Erfgoed is een plek dat het verleden representeert, waarbij de relatie gelegd kan worden met lieux de memoire, omdat lieux de memoire een plek van herinnering is. Een herinnering verwijst naar iets dat in het verleden is gebeurd. De herinnering aan de oorlog is iets dat breed gedragen wordt in Nederland (Nationaal comité 4 en 5 mei, 2013). Dit klopt met het beeld dat erfgoed een plek is om je op nationaal niveau mee te kunnen identificeren. Maar ook lokaal wordt er waarde gehecht aan de monumenten. Maar voor wie en van wie is nou eigenlijk een oorlogsmonument?

Voor de mensen die actief bijdragen aan herdenken en het vertellen van de lokale, regionale-, nationale- of wereldgeschiedenis geldt dat ze graag een boodschap over willen brengen. Hierbij is het klassieke communicatiemodel van Shannon en Weaver (1949) van toepassing, waarin de theorie van het zenden, medium en ontvangen van een boodschap is ontwikkeld. In relatie met de eerder genoemde hegemonie theorie van Gramsci, is het zenden van de boodschap, en welke boodschap dit dan is, een belangrijke invalshoek, welke nader bestudeerd gaat worden in deze thesis. Een succesvolle communicatie ontstaat als het verschil tussen wat door de zender wordt bedoeld en wat de ontvanger interpreteert zo klein mogelijk is. De nadruk ligt in deze thesis op het zenden en niet op het ontvangen. Dit zou wel een vervolgstap kunnen zijn op dit onderzoek.

Figuur 2 Conceptueel model

In het conceptueel model (figuur 1) is het theoretisch kader gevisualiseerd. Van dit model zijn het modernisme en het postmodernisme al besproken in de inleiding. Uit het theoretisch kader blijkt dat Gramsci een belangrijke theorie heeft over hegemonie, wat een belangrijk perspectief is om kritisch te kijken naar wie de herinnering vorm geven en of daarbij groepen uitgesloten worden. De andere drie concepten, erfgoed, lieux de memoire, en sense of place, zijn verwant aan oorlogsmonumenten in Nederland.

3. Wetenschappelijke relevantie

Op basis van het voorgaande literatuuronderzoek blijkt dat er diverse theorieën bestaan op het gebied van het herinneren en hoe het herinneren door de tijd verandert. Er is echter nog weinig bekend over opkomende particuliere initiatieven om de herinnering aan de oorlog in stand te houden. Te denken hierbij valt aan de adoptiebereidheid van oorlogsmonumenten en Stolpersteine. Hoe deze particuliere initiatieven nu in Nederland zich ontwikkelen en wie er achter deze initiatieven zitten, daar is nog weinig over bekend. Dit onderzoek wil een inkijk geven in de processen die gaande zijn in Nederland met betrekking tot het herinneringsproces, naarmate de tijdspanne steeds groter wordt tussen de oorlog en het nu. Sense of place is op veel punten al toegepast, maar nog weinig op monumenten in Nederland. Aangezien het concept sense of place bijdraagt aan het begrijpen van de betekenis van een plek, wordt dit concept ook voor dit onderzoek gebruikt.

4. Maatschappelijke relevantie

Deze studie komt voort uit de gedachtegang van Pierre Nora over de 'lieux de memoire'. De theorie rond lieux de memoire staat centraal in dit onderzoek. Het is uiteindelijk van belang om te weten hoe belangrijk de monumenten nu nog zijn, om te kunnen bepalen wat er in de toekomst mee moet gebeuren. Maar ook voor wie zijn de monumenten belangrijk? Geschiedenis wordt doorverteld. Dat is een keuze van mensen in het heden, om de herinnering in stand te houden. Het is belangrijk om te zien welke groepen zich nog vertegenwoordigd voelen door de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, en wat

het belang voor deze groepen is om deel te nemen aan die herinnering. Er achter komen of alle groepen in de Nederlandse samenleving zich kunnen vinden in het verhaal dat bij de oorlogsmonumenten wordt verteld. Uitsluiten van minderheden in de samenleving zal ongetwijfeld gebeuren, of in het verleden gebeurd zijn. Om ook hun verhaal mee te nemen in het schrijven van de geschiedenis, zoals deze in de toekomst wordt doorverteld, is belangrijk, om zo, zoals Ashworth het omschrijft, een nationale identiteit vorm te geven, waar iedereen zich in kan vinden en daarmee ook dezelfde waarden waarderen.

4.1 Actuele discussies rondom het thema herdenken

Eens in de 5 jaar organiseert het Nationaal Comité 4 en 5 mei bijeenkomsten, om met personen uit verschillende hoeken uit de maatschappij te praten over de toekomstvisie van het herdenken en hoe het Comité als organisatie de juiste vorm van herinneren kan organiseren. Vanuit verkenningsbijeenkomsten, die door het Nationaal Comité 4 en 5 mei worden georganiseerd, wordt door middel van discussie met deze verschillende personen een invulling gegeven aan het herdenken van de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Omdat deze discussies invloed hebben op de maatschappelijke relevantie van dit onderzoek zijn in dit gedeelte de discussies uitgewerkt tijdens deze verkenningsbijeenkomsten, die in 2014 plaatsvonden.

Tijdens deze verkenningsbijeenkomsten zijn er een aantal discussies die telkens weer naar voren komen. Deze discussies geven een belangrijke inzicht in wat we nou eigenlijk moeten herdenken en waarom. Verschillende, hier onder genoemde actoren komen aan het woord met ieder zijn of haar eigen perspectief op het herdenken.

De personen die bijgedragen hebben aan de discussie op 18 maart 2014 zijn:

Maarten Asscher: schrijver, jurist en directeur van de Athenaeum Boekhandel in Amsterdam Hij werkt verder als uitgever, kunstambtenaar, recensent

Barbara Oomen: hoogleraar in de rechten

Anoek Nuyens: schrijver, theatermaker en dramaturg

Hans Jaap Melissen: journalist van het jaar 2012

Discussie: Herdenken met Nationaal verhaal of persoonlijk verhalen

De eerste discussie gaat over welk verhaal er verteld moet worden. Aan de ene kant heb je het algemene nationale verhaal. In de ogen van Maarten Asscher is dit voor de bobo's en het Koninklijk Huis. Aan de andere kant heb je de persoonlijke verhalen, en herinneringen van mensen, die belangrijk zijn voor de mensen die nu leven, om te begrijpen wat er is gebeurd. Deze verhalen spelen zich meer op lokaal niveau af. Wat aan dit begrijpen kan bijdragen, is volgens Maarten Asscher en Anoek Nuyens, kunst, literatuur en theater, wat het inlevingsvermogen van mensen kan prikkelen. Volgens Anoek heb je zowel het nationale verhaal nodig, als de persoonlijke verhalen. Deze wisselwerking zorgt ervoor dat er betekenis gegeven kan worden aan de oorlog. Wat er vervolgens uit de discussie kwam is dat je een persoonlijke verbintenis nodig hebt om het te begrijpen, en dat je dit niet van bovenaf opgelegd kunt krijgen.

Figuur 3 Discussie of bij het herdenken het persoonlijk of het nationaal verhaal centraal moet staan

Discussie: Alleen Tweede Wereldoorlog of ook alle oorlogen die erop volgden

Een andere discussie die gevoerd werd is de discussie of we alleen de Tweede Wereldoorlog moeten herdenken, of daarnaast ook de oorlogen die Nederland heeft meegemaakt, of waarbij zij is betrokken, na de Tweede Wereldoorlog. Maarten Asscher is er voorstander van om de herdenking op 4 mei veel meer te concentreren op de Tweede wereldoorlog, omdat het dan om één concrete gebeurtenis gaat, waardoor de dilemma's die toen speelden veel meer naar voren komen. Verder zijn de morele keuzes die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn gemaakt niet te vergelijken met welke andere oorlog. Barbara Oom en Hans Jaap Melissen pleitten eerder voor het uitbreiden van de herdenking. Barbara Oom ziet liever dat de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens een duidelijkere rol krijgt. Deze verklaring is namelijk voortgekomen uit de afspraken die tussen landen zijn gemaakt na afloop van de Tweede Wereldoorlog. Barbara verwoordde dit als volgt: "De hand van wraakzucht tegengaan met mensenrechten". Wat we volgens haar moeten herdenken is de menselijke waardigheid en gelijkheid die we hebben gekregen. Hans Jaap Melissen is er een duidelijke voorstander van om ook de oorlogen van nu te betrekken bij de herdenking. "De gruwelijkheden van toen gebeuren ook vandaag de dag nog, dat moeten we niet vergeten", aldus Hans Jaap Melissen. "We moeten een verbinding maken met nu, anders wordt het een tentoonstelling, waar we ons nog weinig een voorstelling van kunnen maken. De Tweede Wereldoorlog wordt haast als iets heiligs en onaantastbaars gezien, wat echter niet het geval is. We moeten parallellen maken naar het nu om te bevatten wat er is gebeurd. Maarten Asscher stelt daar tegenover, dat als we deze parallellen maken met andere oorlogen, de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog verwateren en minder waarde krijgen. "We hebben 1 dag om de Tweede Wereldoorlog te herdenken, laten we dat niet verwateren door daar meer aan toe te voegen", aldus Maarten Asscher.

Figuur 4 Discussie of alleen de Tweede Wereldoorlog herdacht moet worden, of ook alle andere oorlogen die erop volgden

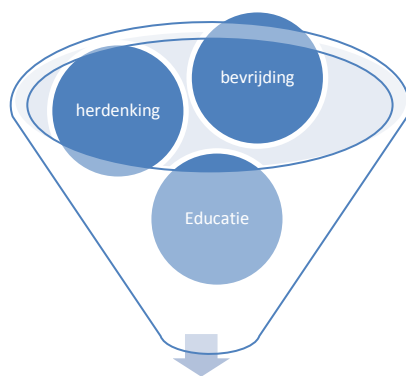
We hebben meer kennis nodig, voor het hebben van een nationaal gevoel, kwam er vanuit het publiek. In het verlengde van deze discussie ligt de discussie of we de geschiedenis van Nederland willen vertellen, of de geschiedenis van ons, als wereldburgers. De uitkomst van deze discussie vertelt uiteindelijk, of we de Tweede Wereldoorlog als een apart hoofdstuk moeten zien, of dat alle oorlogen in het verhaal worden verteld.

Wat zou de rol moeten zijn van het Nationaal Comité 4 en 5 mei?

Op deze vraag is er een helder antwoord gegeven door Barbara Oom. Nationaal Comité 4 en 5 mei heeft 3 thema's in het ondersteunen van zowel de nationale, als de lokale herdenkingen, door middel van:

1. Herdenking
2. Bevrijding
3. Educatie (eigen geschiedenis en wat hebben we ervan geleerd)

Deze 3 elementen zijn van belang, om een collectief gevoel op te wekken in de samenleving, doordat door het Nationaal Comité 4 en 5 mei één verhaal wordt verteld. De herdenking en bevrijding moeten door middel van educatie ervoor zorgen dat er een nationale identiteit ontstaat. Deze educatie gaat in op de nationale geschiedenis. Dit gezamenlijke verhaal zorgt voor een gevoel van verbondenheid. Bij educatie zou het niet alleen moeten draaien om de eigen geschiedenis, maar ook om wat we van deze geschiedenis geleerd hebben. Hierbij kan dan gedacht worden aan de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, die is opgesteld om herhaling van de gruwelijkheden van de Tweede Wereldoorlog te voorkomen. Ook is de totstandkoming van de EU, en de samenwerking die daarmee gepaard gaat tussen de verschillende landen, een goed onderwerp om over te praten, omdat de oorlog een aanleiding is voor de oprichting van de EU.

Collectief gevoel, identiteit

Figuur 5 herdenking, bevrijding en educatie centraal stellen

De personen die bijgedragen hebben aan de discussie op 20 maart 2014 zijn:

Joseph Oubelkas:	Schrijver ('400 brieven aan mijn moeder' en 'Op gezondheid, liefde en vrijheid')
James Kennedy:	Historicus
Kustaw Bessems:	Journalist
Kim Putters:	Directeur Sociaal Cultureel Planbureau
Judith Belinfante:	Oud-directeur van het Joods Historisch Museum en eerste voorzitter Nationaal Comité 4 en 5 mei

Tijdens deze verkenningsbijeenkomst is meer een focus komen te liggen op 5 mei, de viering van de vrijheid, waar de vorige bijeenkomsten met name een focus hadden op 4 mei, de dodenherdenking. De discussie over vrijheid is voor dit onderzoek van belang, omdat het een relatie heeft met de boodschap die de respondenten in het heden rond het herdenken mee willen geven. Dit wordt later in dit onderzoek verduidelijkt.

Discussie: Wat is vrijheid?

Vrijheid is, voor Joseph zelf, niet zo vanzelfsprekend, omdat hij onschuldig heeft vastgezeten in Marokko, terwijl de Nederlandse overheid wist dat hij onschuldig was. Echter ziet hij, door zijn vele gesprekken met jongeren in Nederland, dat vrijheid bijna als iets gewoons en vanzelfsprekend wordt gezien. Op veel plekken zijn mensen niet vrij en kunnen mensen niet zichzelf zijn. Hier wordt dus al een onderscheid gemaakt tussen twee opvattingen over vrijheid:

1. Vrij van bezetting (Joseph)
2. Jezelf kunnen zijn (Joseph en James)

Volgens James Kennedy is het lastig om het verhaal over vrijheid te vertellen, omdat vrijheid een diffuus begrip is. Het zou meer moeten gaan over de thema's tolerantie en verdraagzaamheid, omdat dit de thema's zijn waar we van kunnen leren en een oorlog mee kunnen voorkomen. Iedereen is ook verantwoordelijk voor vrijheid van anderen. "Vrijheid krijg je niet alleen, je geeft het ook aan anderen", aldus James. Het gevoel van vrijheid kennen we op zich wel, alleen dan wel de dagelijkse variant om vrij te zijn waar je naartoe gaat, waar je werkt en woont etc. Maar ook als je 'gewoon' handelt, draag je bij aan de vrijheid, dit komt enigszins overeen met jezelf kunnen zijn zoals Joseph bedoelde.

Aan het rijtje van opvattingen kan toegevoegd worden:

3. Alledaagse vrijheid (James)

4. Tolerantie en verdraagzaamheid (vrijheid anderen) (James)

Kustaw Bessems vindt dat vrijheid breder getrokken moet worden dan alleen in relatie tot de Tweede Wereldoorlog. De oorlog is een moreel ijkpunt in Nederland, maar moet voor de jongeren van nu naar het nu gehaald worden. Dit sluit dus aan op de opvattingen 2, 3 en 4 van Joseph en James. De dodenherdenking verbreden is volgens Kustaw geen goed idee. Dat verwatert het verhaal en dan gaat het uiteindelijk nergens meer over. 4 mei moet daarom meer over de oorlog gaan, en 5 mei mag volgens Kustaw veel breder getrokken worden, zonder dat het elkaar hoeft uit te sluiten.

Kim Putters zegt dat een deel van onze nationale identiteit de vrijheid van meningsuiting is. Echter voelt 1 op de 4 Nederlanders zich heden ten dage gediscrimineerd. De onzekerheid en onmacht van mensen, terwijl de welvaart hoog is, zet vrijheden onder druk. De betekenis van het verleden is in het heden voelbaar. Kim Putters sluit zich bij Joseph aan wanneer ze zegt dat je het voelbaar moet maken voor mensen. De herdenking is niet iets wat vaststaat, maar krijgt steeds weer een andere betekenis.

Judith haalt 3 universele waarden uit de oorlog:

1. Noodzaak tot geweldsbeperking
2. Voorkomen van genocide
3. Burgers, die zwakke minderheden vormen, beschermen

Vrede en veiligheid is de andere kant van een oorlog. We moeten beseffen dat met name burgers slachtoffers worden van een oorlog. De democratie is zwak, maar beschermt haar burgers wel het beste. Vrijheid moet meer op de persoon toegespitst worden, op de beleving van het individu. Vrijheid is niet alleen 5 mei, maar ook breder. De eerste generatie, die de Tweede Wereldoorlog heeft (mee)gemaakt verdwijnt, dit leidt tot een andere waardebeleving van de oorlog.

De 5^e interpretatie van vrijheid is daarmee:

5. Zwakke minderheden beschermen

Figuur 6 Verschillende ideeën over vrijheid

Dit schema onderstreept wat James Kennedy ook al opmerkte, namelijk dat vrijheid een diffuus begrip is en dat het meerdere interpretaties kan hebben. Als we het over vrijheid

hebben, waar hebben we het dan over? Dat is een lastig te beantwoorden vraag en het antwoord ligt geheel aan de context. Wat belangrijk is, is dat vrijheid, in al haar interpretaties, een belangrijk begrip is.

Relatie tussen de discussie en oorlogsmonumenten

Een oorlogsmonument is een plek om te herdenken. Dat de inhoud van het herdenken ter discussie wordt gesteld door het Nationaal Comité 4 en 5 mei, is een signaal dat de inhoud en boodschap nooit vaststaat. Daarmee is een link te leggen met erfgoed, namelijk dat je iets dat je ontleent uit het verleden (Tweede wereldoorlog en de monumenten), in het heden beslist (inhoud herdenken ter discussie stellen), wat je door wilt geven aan de toekomstige generaties (boodschap en wat we ervan hebben geleerd). (Ashworth,2009)

Over de vraag uit de eerste discussie: namelijk welk verhaal we nu herdenken, het nationale of het persoonlijke verhaal, blijven de meningen verdeeld. Laarse (2005) en Ashworth (2000) zeggen beiden, vanuit de literatuur, dat het nationale verhaal altijd met het verleden verbonden is en dat de natie het verhaal uit het verleden nodig heeft om een samenbindend karakter te krijgen in de samenleving. Echter er komt steeds meer ruimte om het persoonlijke herdenken meer ruimte te geven. Het blijft een wisselwerking tussen het persoonlijke verhaal en het nationale verhaal. De behoefte voor het persoonlijke verhaal neemt wel toe, gezien de toename van het aantal Stolpersteine, en andere projecten, waar het persoonlijke de voorkeur geniet boven het algemene nationale verhaal. Wat ook in deze discussie naar voren komt is:

- Dat de betekenis van de plek toegekend wordt door mensen, gebaseerd op waargenomen karakteristieken van de plek, in dit geval monumenten.
- Dat het is gebaseerd op het verleden en er discussie is over wat we nu precies herdenken. Het verhaal is daarmee betwistbaar te noemen.
- Dit gebeurt door verschillende groepen en individuen, waardoor verschillende machtsarena's ontstaan.
- Dat vraag, wie en waarom de mensen met een bepaald verhaal willen herdenken, hiermee naar boven komt.

Deze punten vormen bewijs, dat de theorie over het ontstaan van regionale identiteit, zoals is omschreven door Groote, Haartsen en Huigen (2000), ook toepasbaar is voor de betekenisgeving voor meer specifieke plekken, zoals monumenten.

Zoals Winston Churchill ooit zei: "De geschiedenis wordt geschreven door de overwinnaars". Dit betekent dat de geschiedenis, zoals we die denken te kennen, nooit de hele waarheid is. Hierbij is het dan noodzakelijk om te kijken wie het verhaal vertelt en met welk doel.

5. Samenvattend: Doel van het onderzoek en onderzoeksvragen

Vandaag de dag wordt er nog veel gediscussieerd over wat er herinnerd moet worden ten tijde van de dodenherdenking op 4 mei. Er zijn veel groepen en individuen betrokken bij de herdenking van de Tweede Wereldoorlog of bij het instandhouden van de herinnering aan die oorlog. Er lijkt een overgang zichtbaar te zijn van het moderne denken, waarin het gaat om het herdenken van groepen en de oorlog in het algemeen, met het verkondigen van een centrale boodschap, naar een meer postmodern tijdperk, waarin het individu steeds meer centraal komt te staan. Hier zitten mensen achter die een bepaalde motivatie hebben en een boodschap willen overdragen naar de samenleving. Dit alles heeft te maken met hegemonie. Recentelijke ontwikkelingen, zoals adoptie van oorlogsmonumenten en de komst van Stolpersteine, worden nader onderzocht. Het project Stolpersteine lijkt meer het individu centraal te stellen (postmodern), en daarnaast is de adoptie van oorlogsmonumenten een door basisscholen gemaakte keuze, waardoor de adoptie niet van bovenaf opgelegd is en vrij wordt gelaten. Dit is eveneens een voorbeeld van het postmodernisme. Het doel van dit onderzoek is te achterhalen hoe er betekenis wordt gegeven aan (nieuwe) oorlogsmonumenten en welke boodschap er hierbij centraal staat. Het gaat hierbij om de oorlogsmonumenten in Nederland, die opgericht zijn naar aanleiding van de Tweede Wereldoorlog.

Hoofdvraag: Op welke wijze wordt er betekenis gegeven, in zowel het verleden als het heden, aan oorlogsmonumenten van de Tweede Wereldoorlog in Nederland, door onder andere het adopteren van oorlogsmonumenten en het leggen van Stolpersteine?

1. Hoe is in het verleden betekenis gegeven aan oorlogsmonumenten in Nederland?
 - 1.1 Hoe is het aantal onthullingen van oorlogsmonumenten ruimtelijk verdeeld door de tijd heen?
 - 1.2 Voor welke groepen worden er in welke tijd oorlogsmonumenten opgericht en hoe is dit ruimtelijk verdeeld over Nederland?
2. Hoe wordt er betekenis gegeven aan een oorlogsmonument door middel van adoptie van oorlogsmonumenten?
 - 2.1 Wie zijn er bij betrokken?
 - 2.2 Welke motivaties spelen een rol?
 - 2.3 Welke boodschap wil men overdragen?
 - 2.4 Hoe is de ruimtelijke verdeling van de adoptiebereidheid in Nederland van oorlogsmonumenten?
3. Hoe wordt er betekenis gegeven aan een oorlogsmonument door middel van het leggen van Stolpersteine?
 - 3.1 Wie zijn er bij betrokken?
 - 3.2 Welke motivaties spelen een rol?
 - 3.3 Welke boodschap wil men overdragen?
 - 3.4 Hoe verloopt de ruimtelijke verdeling van de Stolpersteine door de tijd heen in Nederland?

6. Methodologie

Dit onderzoek is gedaan op basis van de 'mixed method approach', vanuit verschillende paradigma's, te weten het kwantitatieve en het kwalitatieve paradigma. Dit betekent dat in hetzelfde onderzoek, voor dezelfde vraag, meerdere methoden zijn toegepast, om te kijken of de uitkomsten met elkaar overeenkomen. Dit wordt ook wel triangulatie genoemd (Hennink, Hutter & Bailey, 2011). In onderstaande tabel wordt per onderzoeksvraag gekeken welke data daar precies voor nodig is. Vervolgens zijn de - mogelijke - bronnen voor data gedefinieerd. In de laatste kolom staat per deelvraag beschreven hoe deze data geanalyseerd kan worden. In deze tabel komt naar voren dat er zowel gebruik gemaakt is van een database en dat daarbij grafieken en kaarten zijn gemaakt. Maar daarnaast is er ook meer diepgang in het onderzoek gebracht, door gebruik te maken van interviews, en per onderwerp in het interview de uitspraken en context met elkaar te vergelijken. Om deze tabel overzichtelijk te houden is bij de vragen verwezen naar de onderzoeksvragen met bijbehorende nummering, zoals deze ook in hoofdstuk 5 is gehanteerd.

Vraag	Data	Hoe te verzamelen	Analyseren
1	Plek monument Oprichtingsjaar Herdachte groepen	Database oorlogsmonumenten van Nationaal Comité 4 en 5 mei	
1.1	Onthullingsjaar, plek van onthulling	Database – adres en postcode	Verwerken in GIS en kaartje presenteren van alle monumenten. Hiernaast ook maken van grafieken om trends door de jaren heen te ontdekken.
1.2	Oprichtingsjaar Herdachte groepen en plek van het oorlogsmonument	Database – herdachte groepen, onthulling, locatie	De jaren worden naar jaargroepen vertaald om zo een duidelijker overzicht te krijgen.
2	Sleutelpersonen Motivaties Boodschap Ruimtelijke verdeling	Interviews en gebruik van database	
2.1	Sleutelpersonen	Literatuur en interviews	Alle interviews naast elkaar leggen en antwoorden/quotes vergelijken.
2.2	Motivaties	Interviews	Categoriseren en analyseren quotes
2.3	Motieven van sleutelpersonen	Interviews	Categoriseren en analyseren quotes
2.4	Ruimtelijke verdeling, locatie (gemeenteniveau), wel/niet geadopteerd	Database Comité 4 en 5 mei	Verklarende grafieken en tabellen
3	Sleutelpersonen Motivaties	Interviews en gebruik van database	

	Boodschap Ruimtelijke verdeling		
3.1	Sleutelpersonen	Literatuur en interviews	Alle interviews naast elkaar leggen en antwoorden/quotes vergelijken.
3.2	Motivaties	Interviews	Categoriseren en analyseren quotes
3.3	Motieven van sleutelpersonen	Interviews	Categoriseren en analyseren quotes
3.4	Ruimtelijke verdeling, locatie (gemeenteniveau), hoeveelheid, oprichtingsjaar	Zelf database maken (nog geen aanwezig) door gericht te zoeken op internet	Verklarende grafieken en tabellen. Maken van een kaart met daarbij oprichtingsjaar en locatie van Stolpersteine.

Tabel 1 Uitwerktable deelvragen

Bij het beantwoorden van de eerste kwantitatieve deelvraag is gebruik gemaakt van de database van het Nationaal Comité 4 en 5 mei, waarin alle oorlogsmonumenten van Nederland staan, met daarbij aanvullende informatie over bijvoorbeeld de locatie, oprichtingsjaar en wie er herdacht worden. Het gaat in totaal over ruim 3600 monumenten. Met behulp van een ruimtelijke analyse in GIS worden deze gegevens vanuit de database geanalyseerd. De database oorlogsmonumenten is niet compleet en niet altijd zijn alle gegevens bekend. Deze kunnen dus niet worden meegenomen in de analyse van de ruimtelijke verdeling. De uitleg over hoe de database is opgebouwd is in bijlage 1 opgenomen.

Voor het bekijken van de trend in ontwikkeling van de Stolpersteine is data nodig die iets zegt over de locatie, het jaartal van plaatsing en hoeveel Stolpersteine er gelegd zijn per jaar en per locatie. Hiervan is geen data beschikbaar in een database. Deze data is middel van deskresearch achterhaald, en samengevoegd in een eigen database. Deze database kan inzicht geven in de geschiedenis van herdenken bij oorlogsmonumenten.

Om de tweede en derde deelvraag te beantwoorden is gebruik gemaakt van interviews die met sleutelpersonen zijn gehouden. Met een enquête zou een grotere groep bereikt kunnen worden en daarmee betere relaties gelegd kunnen worden tussen verschillende variabelen. Interviews geven daarentegen personen de kans om hun motivaties toe te lichten, in plaats van te moeten werken met een ingeschatte interpretatie op basis van kwantitatieve gegevens. Deze motivaties zijn juist van belang om er achter te komen hoe en waarom er waarden aan het herinneren zijn gegeven. Bovendien wordt al jaarlijks een kwantitatief vrijheidsonderzoek gedaan door onderzoeksbureau Veldkamp namens het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Om zelf een kwantitatief onderzoek te doen op het terrein van herdenken zou niet heel veel nieuwe relevante informatie opleveren.

Er zijn in totaal 8 personen geïnterviewd. Daarvan 4 over de adoptie van oorlogsmonumenten en 4 over het oprichten van Stolpersteine. Harde conclusies zijn hier niet uit te trekken, omdat de sample daarvoor te klein en daardoor niet representatief genoeg is. Maar er kan daarmee wel een inzicht komen in de motivaties en beweegredenen die mensen hebben om het herinneren op deze wijze in stand te houden. De respondenten zijn zoveel mogelijk verspreid over het land gezocht, en bij de Stolpersteine is ook nog gekeken naar het begin van het initiatief (2007) waarna van zoveel mogelijk verschillende plaatsingsjaren iemand is geïnterviewd.

Onder sleutelpersonen wordt verstaan: personen die op lokaal niveau een leidende rol spelen bij de oprichting of adoptie van een oorlogsmonument of Stolpersteine. Verder kan gedacht worden aan gemeentebambtenaren, die een rol spelen in plaatsing van oorlogsmonumenten, particulieren die een initiatief opzetten, verenigingen, veteranen, comités en mensen die een initiatief zijn gestart voor adoptie van een oorlogsmonument. Voor het bereiken van meerdere sleutelpersonen is gebruik gemaakt van snowball sampling. Snowball sampling is het door mensen aangeven van personen die in een soortgelijke situatie zitten (Hay, 2010). Daarnaast is de database van het Nationaal Comité 4 en 5 mei gebruikt, om te bekijken welke oorlogsmonumenten er zijn geadopteerd. Deze informatie is op te vragen via de site van het Comité.

De resultaten van de interviews zijn door middel van het drilling in and abstracting out model behandeld. Deze methode komt uit het boek 'doing your research project' van Zina O'Leary en houdt in dat de ruwe data (1) wordt georganiseerd (2), gereduceerd door overbodige informatie eruit te halen (3), waarna dit reduceren alles in een steeds bredere context wordt bekeken, beginnend met te kijken naar de data die met elkaar is verbonden (4), aan verschillende thema's te koppelen (5), waaruit theoretisch waardevolle kennis tot stand komt (6) (O'Leary, 2010). Op deze manier wordt stap voor stap het proces doorgelopen tot een theorie waar waardevolle kennis uit voort kan komen. Dit proces van drilling wordt ondersteund door het gebruik van Atlas Ti, waarin deze stappen met de kwalitatieve data gemaakt kunnen worden. In het proces van coderen zal duidelijk worden welke categorieën van belang zijn. Hierdoor zal een code-tree ontstaan die na elke interview verder uitgebreid of aangescherpt kan worden.

6.1 Ethische en wettelijke kwesties

Ook al is het voornaamste deel van het onderzoek gebaseerd op het onderzoeken en vergelijken van variabelen van databases die vrij toegankelijk zijn (hierover later meer), toch kan het onderwerp van de Tweede Wereldoorlog gevoelig liggen. Dit kan meerdere oorzaken hebben. Duidelijk is dat de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog nog steeds leeft nog bij mensen. Mensen zijn gedreven om het verhaal van de Tweede Wereldoorlog, en de boodschap die we daaruit kunnen halen, over te dragen op andere mensen. Daarom wordt er voorzichtig omgegaan met de data die uit zowel de database komt, als uit de interviews. Dit wordt gedaan door neutraal de data te analyseren, zonder daarbij iemand in een negatief dan wel positief daglicht te zetten. Zo is iedere participant met respect behandeld. Zij hebben immers ieder hun eigen beweegredenen en het is niet aan mij om daar over te oordelen. Dit gezegd hebbende worden hier onder verschillende ethische en wettelijke kwesties die rondom het onderzoek spelen uitgewerkt, met de name de relatie met de participanten, en vervolgens uitgelegd hoe hier mee om is gegaan.

Procedures waarbij participanten zijn betrokken

Procedures waarbij participanten zijn betrokken zijn te vinden bij deelvraag 2 en 3 van het onderzoek. Hierin worden een aantal interviews afgenomen met mensen die de herinnering van de tweede wereldoorlog in stand houden. Het gaat dan met name over de adoptie van oorlogsmonumenten of initiatiefnemers van Stolpersteine projecten.

Om er achter te komen wie als respondent in aanmerking komt, om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in stand te houden, zijn kranten er op nageslagen. Tegelijkertijd is er een beroep gedaan op mijn netwerk door te vragen of ze mensen weten die geschikt kunnen zijn voor mijn onderzoek. Mensen in mijn netwerk zijn: een voormalige stagebegeleider bij de Gemeente Raalte, Collega's van m'n ouders (mijn vader werkt op een school die een monument heeft geadopteerd), oud-medestudenten en de scoutingvereniging waar ik lid van ben, die elk jaar bijdraagt aan de kranslegging

op 4 mei in Raalte. De mensen die uit dit netwerk naar voren kwamen heb ik gebeld en verteld over dit onderzoek, waarna ik hen heb gevraagd of ik ze mag interviewen. 'Voluntary participation' staat centraal bij de recruitering van respondenten. Er wordt duidelijk gemaakt dat ze tot niets verplicht zijn (Hennink, Hutter & Bailey, 2011). Voordeel van een interview is dat dit geschiedt op de plek of in de buurt van de omgeving van de interviewer, zodat we eventueel de mogelijkheid hebben om langs een aantal waardevolle herinneringsplekken te wandelen en hier meer informatie over te krijgen. Dit is echter alleen mogelijk wanneer de respondent daar fysiek en mentaal toe in staat is. Met de wandelinterviews kan extra informatie naar boven worden gehaald. Echter dit is niet noodzakelijk en er kan ook binnenshuis worden gesproken over de motivatie van het oprichten of adopteren van monumenten en waarom men dat nog steeds omarmt. Wandelinterviews kunnen dus voor extra informatie zorgen; voor extra inzichten, bovenop de informatie die ik echt wil weten. Met wandelinterviews bouw je ook meer een band op met de respondent door de plek zelf te bezoeken. Het is persoonlijker.

Voor mijn onderzoek heb ik de trekkers nodig van projecten op het gebied van het herinneren van de Tweede Wereldoorlog, de zogenaamde gatekeepers (Hennink, Hutter & Bailey, 2011). Door middel van een kennis van mij, die ook betrokken is bij een 'Stolpersteine' project, wil ik achterhalen of er een netwerk bestaat waarbij alle trekkers van dit soort projecten zijn aangesloten. Ik kan bij deze persoon ook vragen of hij nog andere mensen kent die hetzelfde doen op een andere plek in Nederland. Zo maak ik gebruik van het snowball-effect (Hennink, Hutter & Bailey, 2011).

Procedures voor het krijgen van geïnformeerde toestemming (informed consent)

Bij het afnemen van de interviews, is ook een formulier meegegeven waarin de participanten hun toestemming geven voor het gebruik van de data voor onderzoek. Er zal hier vertrouwelijk mee om worden gegaan door de formulieren alleen bij mij op te slaan. Mocht de supervisor ze in willen zien, dan zal hij alleen de papieren puur als bewijs mogen zien. Door het informed consent formulier wordt er een wederzijds vertrouwen opgebouwd waarin we ervan uit kunnen gaan dat alles wat wordt gezegd vertrouwelijk wordt behandeld. Ook dwingt het formulier mij ervoor te zorgen dat de respondent geen schade, in wat voor zin dan ook, er aan overhoudt.

Met het hier boven genoemde 'informed consent' formulier (bijlage 2) geeft de participant aan dat hij kennis heeft genomen van het onderzoek, en dat de resultaten uitsluitend voor wetenschappelijke doeleinden en presentatie op de universiteit aan medestudenten en docenten worden gebruikt. Onder wetenschappelijke doeleinden valt ook de bijdrage aan het vaktijdschrift 'Geografie'. Verder staat in het formulier wat er van de respondenten en van mij wordt verwacht en een toelichting op het onderzoek. Er zal vertrouwelijk om worden gegaan met de antwoorden en daar waar dat is aangegeven, is de weergave van de antwoorden anoniem gemaakt. De uitkomsten van het onderzoek kunnen echter ook bijdragen aan het doel van de organisatie. In het informed consent formulier is duidelijk afgestemd of de voorkeur uitgaat naar wel of niet anonimiseren. Met het informed consent is voorkomen dat de participant achteraf aangeeft niet goed geïnformeerd te zijn geweest. Door daadwerkelijk zijn/haar handtekening onder het formulier te zetten heeft de participant namelijk aangegeven kennis te hebben genomen van dit onderzoek. Mochten er tussentijds veranderingen plaats vinden die van invloed kunnen zijn op de beslissing om wel of niet een handtekening te zetten, dan zal dit voorgelegd worden aan de respondent, om te kijken of de respondent er nog steeds achter staat.

Alle respondenten hebben dit formulier ingevuld en ze hebben allemaal aangegeven dat de informatie niet anoniem behandeld hoeft te worden. Ook magt er een referentie naar de plaats gemaakt worden.

Potentiële risico's voor participanten

Dit onderzoek is deels gebruikt om input te leveren voor een artikel in het vaktijdschrift 'Geografie'. Een potentieel risico voor de participanten hierbij is dat, ondanks dat de resultaten anoniem zijn gemaakt, door middel van locatie van het onderzoek, de rol van de trekker toch kan worden achterhaald en dat daarmee mentaal schade kan ontstaan. Door middel van informed consent zal in voorkomende gevallen, in overleg met de participanten, hoe ze hier tegen aan kijken en hoe ik hiermee om moet gaan.

De participant ontvangt de transcribatie ter controle, zodat hij of zij de kans krijgt bepaalde uitspraken weg te laten in verband met vertrouwelijkheid, en om toestemming te geven voor gebruik van deze data. Ook geef ik de participanten hiermee de mogelijkheid om eventueel iets toe te voegen, om zo het verhaal meer compleet te krijgen.

Dit onderzoek is verder uitgevoerd voor mijn masterthesis en zal na afronding terecht komen in de databank, waarin alle masterthesissen zijn opgenomen. Deze database is toegankelijk voor huidige en toekomstige studenten van de RUG en de docenten. Alle data, bestaande uit de database, geluidsbestanden, transcribaties en toestemmingsformulieren, blijft onder mijn eigen beheer. In het einddocument zijn alle citaten geanonimiseerd wanneer dit wenselijk is geacht op het informed consent formulier. De resultaten van het onderzoek zullen, indien gewenst, naar de deelnemers worden verstuurd.

Belangenverstrengeling

Het is belangrijk om altijd je positionality aan te geven in het onderzoek, omdat dit invloed kan hebben op de manier waarop je bepaalde dingen opneemt of analyseert, en ook op de vragen die je stelt (Hennink, Hutter & Bailey, 2011).

Ik ben een blanke, niet joodse man van 23 jaar. Ik heb zelf de Tweede Wereldoorlog niet meegemaakt. Mijn grootouders hebben de oorlog zelf wel meegemaakt, maar er zijn geen ernstige dingen gebeurd binnen de familie. Ik zie mezelf daarmee als een outsider. Wel neem ik jaarlijks deel aan de herdenking op 4 mei in Raalte via scouting. Elk jaar legt de vereniging, namens de veteranen en de gemeente, een krans bij het monument, en staan we in een nette rij bij het monument. Hiermee sta ik altijd wel met mijn neus bovenop hetgeen er rondom de herdenking gebeurt bij zo'n monument.

Bij de interviews heb ik mijn positionality kenbaar gemaakt, door aan te geven dat ik student aan de Rijksuniversiteit Groningen ben en dat ik een kijk op de situatie heb als een outsider. Dit geeft de participant de gelegenheid om nader uitleg te geven bij bepaalde motivaties en/of rituelen die rondom de herdenking spelen.

Aangezien ik geen banden heb met de oorlog, niet uit een groep kom die sterk heeft geleden onder de oorlog, geen veroorzaker van leed was of economische belangen heb bij dit onderzoek, is er geen sprake van enige vorm van belangenverstrengeling heb en kan ik verklaren dat ik dit onderzoek neutraal uit kan voeren.

Er is geen intentie om de participanten te betalen. Hooguit in de vorm van een bedankje. Hiervoor is geld vrijgemaakt in mijn kostenoverzicht.

Overige ethische en/of wettelijke kwesties

De database van het Nationaal Comité 4 en 5 mei geeft de volgende verklaring over de database met alle oorlogsmonumenten:

Alle metadata is beschikbaar onder een CC0 Publieke Domein Dedicatie verklaring, dit houdt in dat de data zonder toestemming mag worden gekopieerd, veranderd, verspreid en uitgevoerd, zelfs voor commerciële doeleinden. Wel vraagt het comité om zorgvuldig met de metadata om te gaan. In veel beschrijvingen van oorlogsmonumenten staat persoonlijke informatie van omgekomen mensen die met een monument herdacht worden. Nog steeds vinden nabestaanden steun bij een oorlogsmonument.

7. Analyse en resultaten

Dit hoofdstuk is opgesplitst in 3 subhoofdstukken, waarbij in elk subhoofdstuk een deelvraag wordt beantwoord aan de hand van gegevens uit de database van het Nationaal Comité 4 en 5 mei, en interviews die zijn gehouden met personen die betrokken zijn bij het Stolpersteine project.

7.1 Modernisme: Betekenisgeving aan oorlogsmonumenten in het verleden

1. Hoe is in het verleden betekenis gegeven aan oorlogsmonumenten in Nederland?
 - 1.1 Hoe is het aantal onthullingen van oorlogsmonumenten ruimtelijk verdeeld door de tijd heen?
 - 1.2 Voor welke groepen worden er in welke tijd oorlogsmonumenten opgericht en hoe is dit ruimtelijk verdeeld over Nederland?

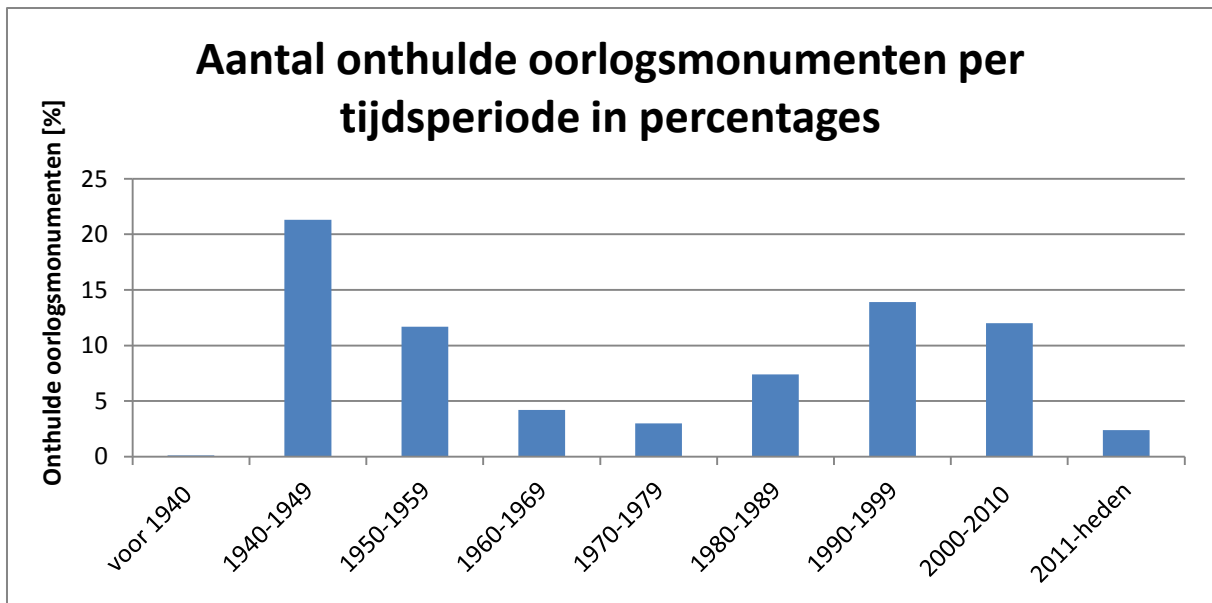
7.1.1 Onthullingsperiodes

In dit gedeelte wordt er een antwoord gegeven op de deelvraag:

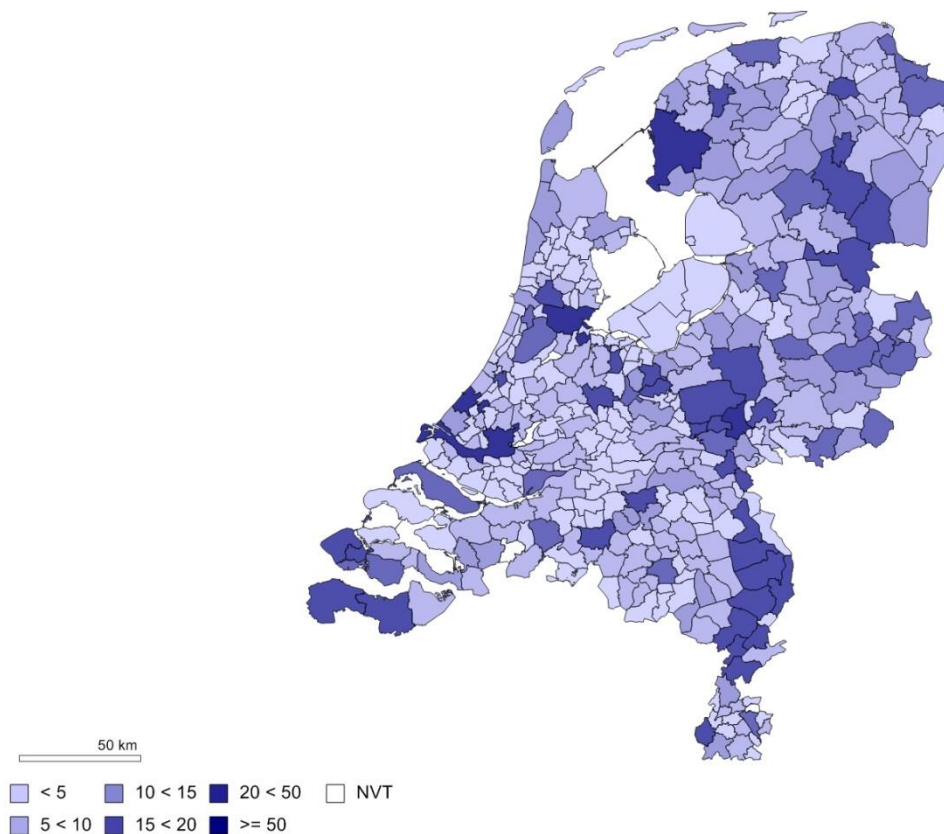
Hoe is het aantal onthullingen van oorlogsmonumenten ruimtelijk verdeeld door de tijd heen?

Het percentage van onthulde oorlogsmonumenten verschilt per periode, zoals in Figuur 7 is te zien. Tijdens en vlak na de oorlog, in de periode van 1940-1949 zijn de meeste oorlogsmonumenten opgericht. In de decennia die daarop volgen is een dalende tendens te zien. Dit is in de periode van de wederopbouw, waarin het land door moest en er hard gewerkt werd aan de toekomst. Door deze sterke focus op de wederopbouw zou verklaard kunnen worden dat er verminderde aandacht is gekomen voor het oprichten van monumenten.

Na het laagste punt bereikt te hebben in de periode van 1970-1979, qua aantal onthullingen in percentages, volgt er in de jaren die erop volgen weer een sterke toename van opgerichte oorlogsmonumenten. Alsof er een hernieuwde aandacht is gekomen voor de Tweede Wereldoorlog. In 2011 tot heden (2012) zijn bijna net zoveel oorlogsmonumenten opgericht als in de periode van 1970-1979. De verwachting is daarbij dat het percentage in de komende jaren nog toe kan nemen. De plek van het herinneren van de overledenen uit de Tweede Wereldoorlog en de het vieren van de verworven vrijheid blijkt uit deze cijfers steeds belangrijker te worden. Naast het feit dat de hierin niet opgenomen Stolpersteine ook zijn vlucht neemt, geeft dit een helder beeld van hoe belangrijk de Tweede Wereldoorlog nog steeds is in Nederland.

Figuur 7 Aantal onthulde oorlogsmonumenten per tijdsperiode in percentages

Bron: Nationaal comité 4 en 5 mei, database oorlogsmonumenten

Figuur 8 Aantal oorlogsmonumenten per gemeente; opmerking: Het gaat hier om absolute aantallen en de cijfers zijn niet gerelateerd aan het aantal inwoners per gemeente of aan de grootte van de gemeenten in hectares)

Op bovenstaande kaart is over heel Nederland te zien hoe de oorlogsmonumenten per gemeente verspreid liggen. De gemeenten die er duidelijk uitspringen zijn Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Súdwest-Fryslân en Arnhem. Dat deze plekken eruit springen kan komen door het feit dat hier in de oorlog veel gevochten is en er veel slachtoffers zijn gevallen. Een andere verklaring voor het aantal opgerichte oorlogsmonumenten kan gevonden worden door te kijken naar waar de grote Joodse Gemeenschappen zich bevonden voor de Tweede Wereldoorlog. De 20 gemeenten met het meeste aantal Joden staan in tabel 1 uitgewerkt. Dit zijn gegevens van de volkstelling uit 1930, waarin ook het geloof is meegenomen als variabele. Solinge en Imhoff (2001) schrijven dat bij de volkstelling van 1930 iedereen aangemerkt werd als Jood als deze, naar eigen zeggen, behoorden tot één der Israëlitische kerkgenootschappen. Op basis daarvan zijn de Nederlands Israëlieten en Portugees Israëlieten samengevoegd in de volkstelling van 1930. Als gekeken wordt naar de gemeenten met het meest aantal opgerichte oorlogsmonumenten, dan komt dit aardig overeen in vergelijking met de gemeenten met het grootste aantal Joden in 1930. Echter er kan dan nog geen verklaring gegeven worden voor het grote aantal opgerichte oorlogsmonumenten in de gemeente Súdwest-Fryslân (samengevoegd uit de gemeenten Bolsward, Nijefurd, Sneek, Wonseradeel en Wymbritseradeel per 1 januari 2011), welke gemeente volgens tabel 2 destijds 37 Joden telde in 1930. Hier zou dus een andere verklaring voor moeten zijn voor het grote aantal opgerichte oorlogsmonumenten. Deze verklaring is onbekend en voor dit onderzoek niet relevant om nader uit te werken.

Gemeente	Aantal Joden
Amsterdam	65523
Rotterdam	10357
's-Gravenhage	10224
Groningen	2398
Arnhem	1370
Utrecht	1101
Apeldoorn	1030
Haarlem	922
Enschede	913
Hilversum	895
Leeuwarden	707
Zwolle	593
Assen	507
Zutphen	476
Nijmegen	446
Winschoten	422
Eindhoven	416
Deventer	411
's-Hertogenbosch	382
Almelo	379

Tabel 2 De 20 grootste Joodse gemeenschappen van voor het begin van de Tweede Wereldoorlog, gebaseerd op volkstelling 1930 waarin Nederlands Israëlieten en Portugees Israëlieten samengevoegd zijn.

Gemeente	Aantal Joden
Bolsward	1
Workum	0
Hindeloopen	0
Stavoren	0
Sneek	36
Wonseradeel	0
Wymbritseradeel	0
Totaal	37

Tabel 3 Aantal Joden die in 1930 in het huidig grondgebied van Súdwest-Fryslân woonden, op basis van volkstelling uit 1930

7.1.2 Herdachte groepen

Voor welke groepen worden er in welke tijd oorlogsmonumenten opgericht en hoe is dit ruimtelijk verdeeld over Nederland?

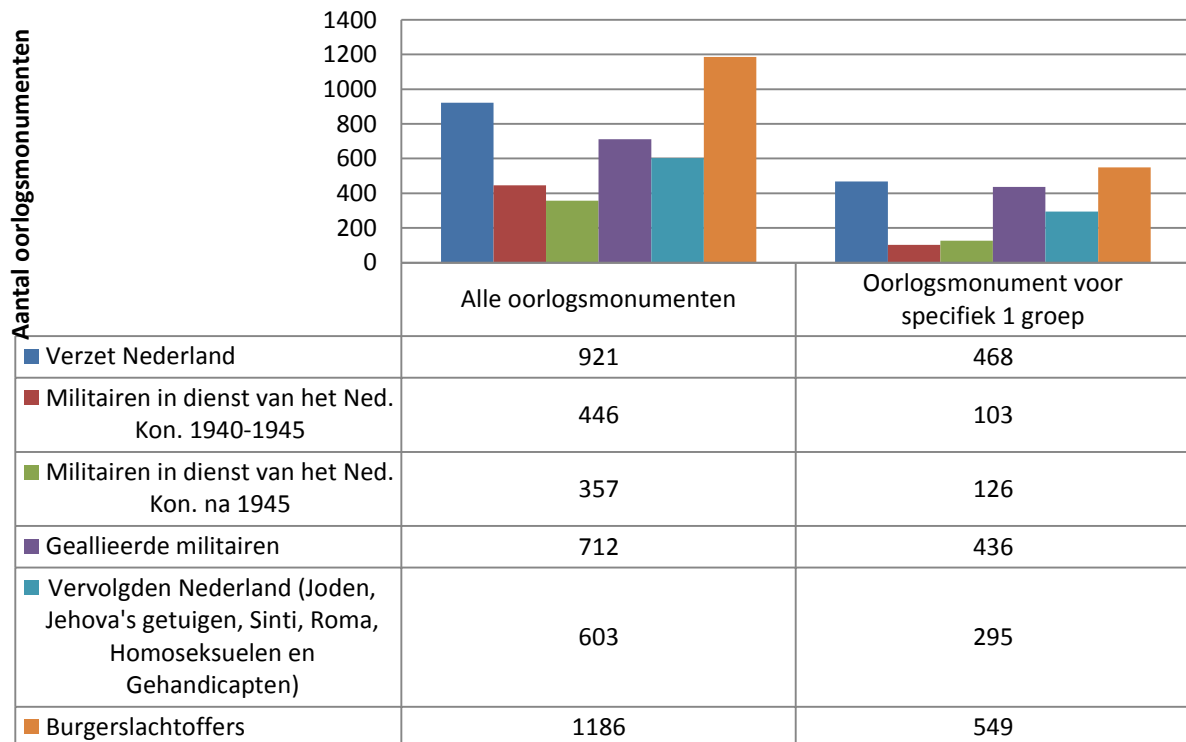
In de database van het Nationaal Comité 4 en 5 mei staat per monument welke groep(en) er met dat monument worden herdacht. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei verwoordt dit als volgt met, zoals het Comité zelf aangeeft, de zorgvuldig uitgekozen woorden:

"Tijdens de Nationale Herdenking herdenken wij allen – burgers en militairen - die in het Koninkrijk der Nederlanden, of waar ook ter wereld, zijn omgekomen of vermoord sinds het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, en daarna in oorlogssituaties en bij vredesoperaties."

Hier voor zijn de onthullingsperiodes van de oorlogsmonumenten behandeld. Nu wordt dit verder uitgesplitst door van elke herdachte groep te bekijken wanneer de oorlogsmonumenten zijn onthuld. In de database staan de groepen vermeld die bij het betreffende oorlogsmonument worden herdacht. Uit al deze verschillende groepen zijn 6 verschillende groepen gekozen om te kijken of er een duidelijk verschil bestaat tussen het aantal opgerichte monumenten per groep. De groepen die uit de analyse zijn gehaald zijn groepen die minder relevant zijn voor dit onderzoek, bijvoorbeeld: Verzet voormalig Nederlands Indië, Burgerslachtoffers voormalig Nederlands Indië en Geïnterneerden voormalig Nederlands-Indië. Ook zitten er herdachte groepen tussen die minder te maken hebben met de Tweede Wereldoorlog (koopvaardijpersoneel), of waarvan onduidelijk is wat ze precies vertegenwoordigen (allen, overig). Om toch te kijken naar Nederlands-Indië is gekozen om de militairen in dienst van het Nederlands Koninkrijk na 1945 als groep mee te nemen in de analyse.

Op de site van het Nationaal Comité 4 en 5 mei is het onderscheid tussen de herdachte groepen niet beschreven. Dit maakt het lastig om te interpreteren wie er nou precies bedoeld worden als leden van een genoemde groep. Daarom zal ook naar de naamgeving van het monument worden gekeken, als deze scheidslijn tussen de groepen belangrijk wordt.

Absoluut aantal oorlogsmonumenten per herdachte groep

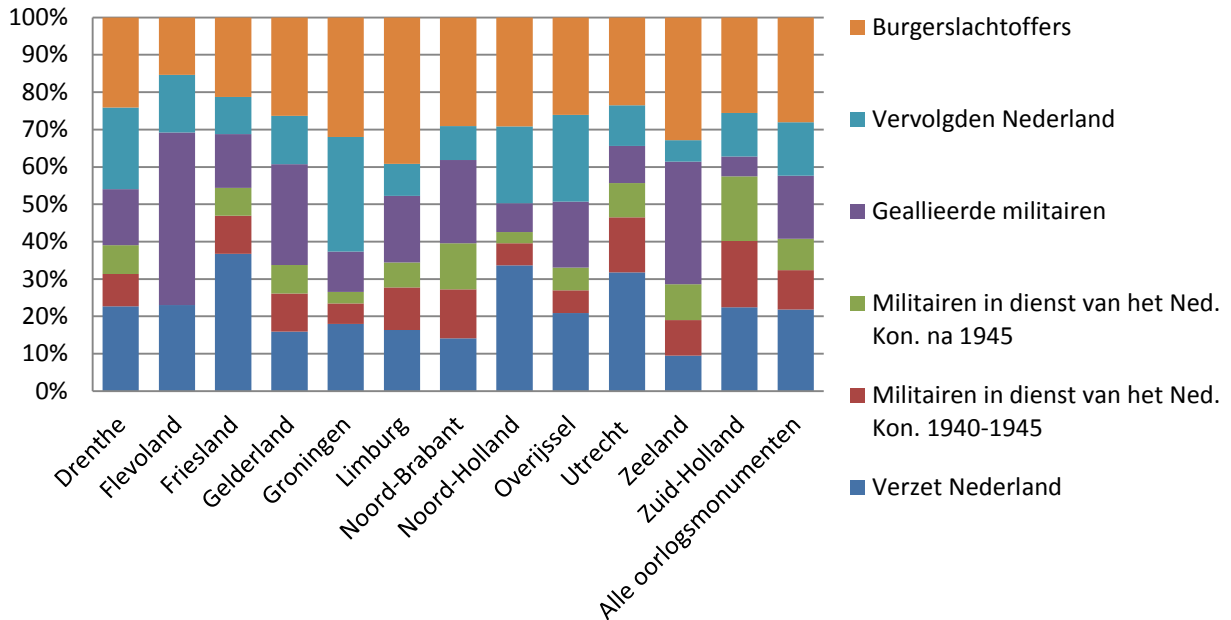
Figuur 9 Absoluut aantal oorlogsmonumenten per herdachte groep

In bovenstaand Figuur 9 zijn voor alle oorlogsmonumenten de herdachte groepen in een staafdiagram uitgebeeld. In de kolom van alle oorlogsmonumenten worden zowel de oorlogsmonumenten bedoeld die alleen voor 1 groep zijn opgericht, als voor oorlogsmonumenten die meerdere groepen tegelijk vertegenwoordigen. In de kolom 'Oorlogsmonument voor specifiek 1 groep' is de eerste kolom verder uitgesplitst door alleen de oorlogsmonumenten te laten zien die opgericht zijn voor 1 groep. Het aantal oorlogsmonumenten opgericht voor Burgerslachtoffers is veruit het grootst, gevolgd door het verzet en de geallieerden. Van de 295 oorlogsmonumenten die alleen de vervolgden in Nederland herinneren, bevatten 162 monumenten een verwijzing, in de naam van het monument, naar de Joodse gemeenschap. Voorbeelden van verwijzingen waarnaar is gekeken zijn: Joden, Joods of Joodse. Hierbij zijn niet namen van personen meegenomen die als naam voor het oorlogsmonument zijn gebruikt. Van de 603 opgerichte oorlogsmonumenten voor de groep 'Vervolgden', zijn er 162 die in de naam specifiek verwijzen naar Joodse slachtoffers. Bij de overige oorlogsmonumenten voor 'Vervolgden' is er geen specifieke verwijzing naar de Joden en daarmee kunnen op die plek ook andere groepen herdacht worden, naast de Joodse vervolgden. De Joodse slachtoffers vormen dus een grote groep onder de vervolgden, maar de vervolgden zijn dus niet alleen Joden.

Gezien het aantal Joodse oorlogsslachtoffers is te verwachten dat er meerdere Holocaust-monumenten zijn opgericht. Er is echter slechts sprake van één holocaust-monument in Nederland.. De term die Joden gebruiken voor de verwijzing naar de holocaust is Shoah. Een monument, dat in de naam verwijst naar de Shoah, komt niet in de database voor. Wie herdenken nu precies de Joden dan eigenlijk, als de eigen gemeenschap geen oorlogsmonument heeft dat vernoemd is naar de Shoah? Of is dit

juist een manier om een groter publiek te bereiken, omdat bij het grote publiek Shoah een onbekend begrip is?

Per provincie onderscheid in herdachte groepen van de oorlogsmonumenten (%)

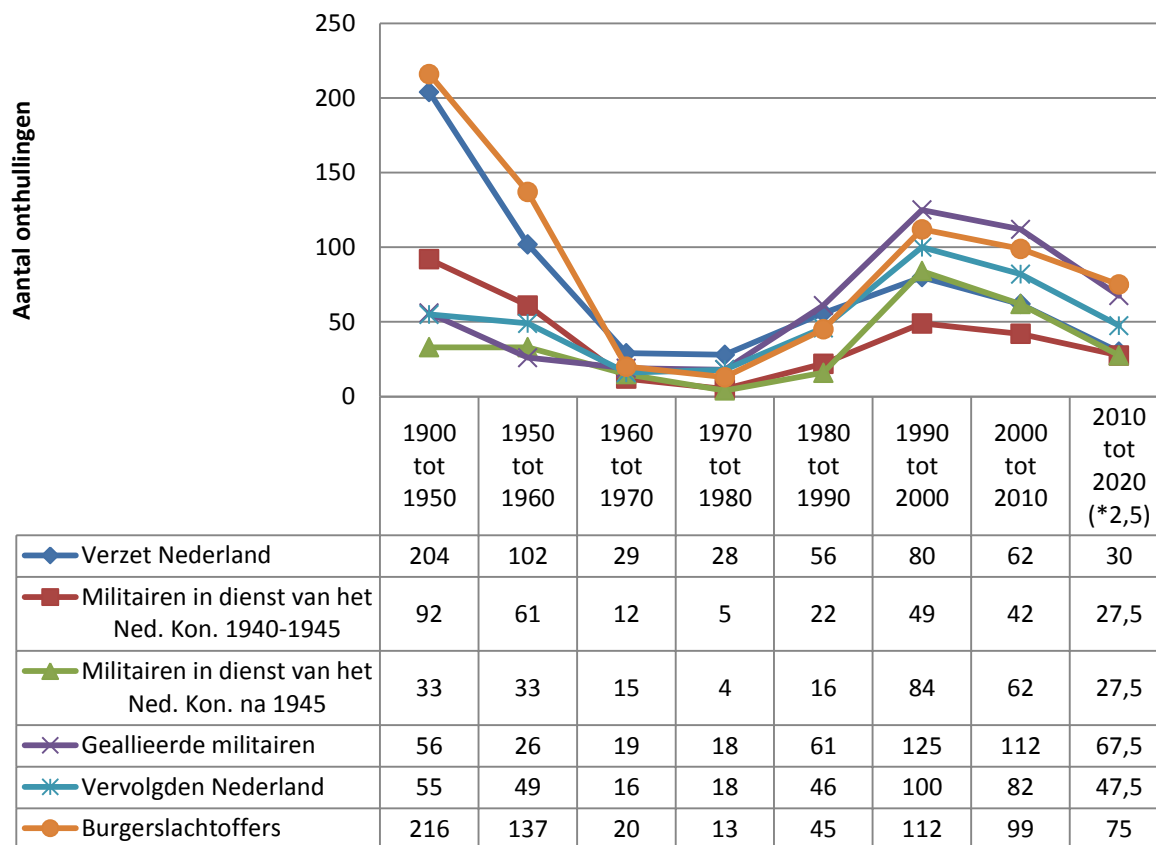
Figuur 10 Per provincie onderscheid in herdachte groepen per oorlogsmonumenten in %

In het Figuur 10 hier boven staan voor alle provincies in Nederland de oorlogsmonumenten uitgebeeld in een 100% gestapelde kolom waarin te zien is wat de proportie van de herdachte groepen is. In de laatste gestapelde kolom gaat het om de oorlogsmonumenten in heel Nederland, hierin valt dus het gemiddelde af te lezen voor heel Nederland. Voor deze kolommen is gebruik gemaakt van data waarbij geen onderscheid is gemaakt of ze 1 of meerdere groepen tegelijk vertegenwoordigen.

- Wat uit deze gestapelde kolommen zichtbaar wordt is welke groepen in 1 provincie meer aandacht krijgt ten opzichte van andere provincies. Enkele opvallende uitkomsten zijn:
- dat in Limburg het percentage oorlogsmonumenten voor burgerslachtoffers erg hoog ligt, evenals in Zeeland.
- Zeeland en Flevoland kennen beiden een erg hoog percentage oorlogsmonumenten specifiek voor geallieerde militairen.

Flevoland heeft niet veel oorlogsmonumenten vanwege het feit dat ten tijde van de oorlog Flevoland nog niet bestond. Dit zorgt ervoor dat Flevoland als een bijzondere casus beschouwd kan worden.

Aantal onthullingen per herdachte groep in tidsperiodes

Figuur 11 Aantal onthullingen per herdachte groep verdeeld in tidsperiodes

In het vorige hoofdstuk is wat in het algemeen verteld over de onthullingsperiodes en werd de trend zichtbaar dat de periode tussen 1960 en 1980 erg weinig onthullingen van oorlogsmonumenten kent. In de alinea hiervoor is bekeken welke groepen er precies herdacht worden; wat de verhouding is tussen deze groepen, over heel Nederland gezien, en hoe deze verhouding is tussen de provincies onderling. In Figuur 11 hier boven wordt deze informatie samengevoegd door te kijken naar de onthullingsperiodes van de oorlogsmonumenten per herdachte groep. In deze figuur is dezelfde trend zichtbaar, namelijk dat de periode 1960-1980 weinig nieuwe onthullingen van oorlogsmonumenten kent. Deze trend kan als gemiddelde worden beschouwd in deze figuur.

Zowel de periode van 1900 tot 1950, als van 2010 tot 2020, moet even toegelicht worden, alvorens te beginnen aan de analyse van de figuur en welke trends er te zien zijn. De periode 1900-1950 kent al 3 monumenten die voor de Tweede Wereldoorlog zijn opgericht. Na de Tweede Wereldoorlog is de betekenis van deze oorlogsmonumenten veranderd door o.a. burgerslachtoffers, militairen in dienst van het Nederlands Koninkrijk 1940-1945 en na 1945 toe te voegen aan het herdenken. Ook al zijn deze monumenten eerder onthuld, toch zijn het plekken waar groepen slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog worden herdacht. In de periode van 1939 tot 3 mei 1945 zijn 32 oorlogsmonumenten opgericht. Oftewel tijdens de oorlog werden er al plekken ingericht die het herdenken mogelijk maakte. Ook vlak na de oorlog zijn direct erg veel monumenten opgericht. Omdat voor en tijdens de oorlog niet veel monumenten zijn

opgericht, is dit in 1 periode samengevoegd. Dit verbetert tevens de duidelijkheid van de figuur.

De periode 2010 tot 2020 is nog gaande. Dit maakt de categorie lastig te interpreteren. Daarom is ervoor gekozen om het aantal onthulde oorlogsmonumenten in de eerste 4 jaar van deze periode te vermenigvuldigen met 2,5, ceteris paribus. Oftewel de verwachting is dat de trend van de eerste 4 jaren wordt doorgezet tot 2020.

De periode van 1900 tot 1950 kent veruit de meeste onthullingen, waarvan monumenten voor Burgerslachtoffers en Verzet Nederland er bovendien steken.

In 1950 tot 1960 neemt het aantal onthullingen voor alle groepen sterk af, waarna het in de periode van 1960 tot 1980 het laagste punt bereikt. In de periode van 1980 tot 2000 is er duidelijk sprake van hernieuwde aandacht voor het oprichten van herdenkplekken. Opvallend is dat er voor de geallieerde militairen de meeste oorlogsmonumenten zijn opgericht; voor buitenlandse soldaten die ons bevrijd hebben. Hierop doorredenerend kan dit een trend zijn die past in het abstracte worden van de oorlog en een groei van aandacht voor de tegenhanger van oorlog, de vrijheid. Door de geallieerden is Nederland weer een vrij land geworden. Dat deze groep daarmee in het thema vrijheid past is daarom goed te verklaren. Verder is te zien dat in de periode 1990-2000 er plotseling een sterke toename te zien is in oorlogsmonumenten voor militairen in dienst van het Nederlands Koninkrijk na 1945. Deze periode kent de politieke acties die een vervolg zijn op de Tweede Wereldoorlog. In de laatste poging van Nederland om Nederlands-Indië te behouden lijkt er eerst sprake van een soort schaamte geweest te zijn om wat we daar hebben aangericht. Na verloop van een tijd na de politieke acties, blijkt er toch behoefte te zijn om toch ook deze militaire slachtoffers te herdenken.

In de tijdsperiode van 1990 tot 2000 is een sterke toename van het totaal aan onthullingen te zien. Dit kan te maken hebben met het feit dat in deze periode '50 jaar na de bevrijding' viel. Met '50 jaar na de bevrijding' is er extra aandacht geweest voor de oorlog, waardoor de toename van het totaal aantal oorlogsmonumenten te verklaren valt. In de periode Van 1990 tot 2020 is weer een lichte afname zichtbaar in het aantal onthulde oorlogsmonumenten.

7.1.3 Deelresultaat onderzoeksvraag 1

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal:

“Hoe zijn de oorlogsmonumenten uit de Tweede Wereldoorlog ruimtelijk verdeeld over Nederland over de tijd heen?”

Deze vraag is door middel van verschillende thema's beantwoord. Hieruit blijkt dat de onthullingsperiodes in Nederland een opvallende trend laat zien waarin in het begin veel oorlogsmonumenten onthuld zijn, waarna in de jaren '60 en '70 er nauwelijks nog monumenten bij zijn gekomen. Vanaf de jaren '70 is er weer een stijging te zien in het aantal onthulde oorlogsmonumenten. In absolute aantallen is Gelderland de provincie met de meeste oorlogsmonumenten, wat te verklaren kan zijn door de historische gebeurtenissen daar ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Als gekeken wordt op gemeenteniveau, dan zijn Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Zuidwest-Fryslân en Arnhem de gemeenten met het meeste aantal oorlogsmonumenten.

Er is door het Nationaal Comité 4 en 5 mei een categorie aangebracht in de database, waarin ook per monument staat welke groepen mensen er herdacht worden. Tussen de provincies zit daar percentageel veel verschil in. Zo worden in Zeeland, Flevoland en Gelderland, ten opzichte van de andere provincies, meer geallieerde militairen herdacht.

Friesland, Noord-Holland en Utrecht hebben daarentegen meer oorlogsmonumenten die gericht zijn op het herdenken van verzetsmensen. Waardoor deze verschillen bestaan tussen de provincies wordt met zulke grafieken niet beantwoord. Wel is het aannemelijk dat de gebeurtenissen ten tijde van de Tweede Wereldoorlog een belangrijke stempel drukken op wie er nu waar herdacht worden. Zo zijn bijvoorbeeld in Flevoland, toen nog IJsselmeer, veel vliegtuigen neergeschoten. Op de plaats waar deze wrakstukken zijn gevonden, zijn later, na de drooglegging vaak oorlogsmonumenten opgericht. En ook kunnen de zware gevechten bij Arnhem en Nijmegen verklaren waarom juist daar meer oorlogsmonumenten zijn voor geallieerde militairen. Dit betekent dat lokale gebeurtenissen erop lijken te wijzen wie er herdacht worden en dat bij een oorlogsmonument ook op een lokale wijze de oorlog wordt herdacht, door specifiek aan deze groepen te refereren.

4.2 Postmodernisme: Adoptiebereidheid in Nederland

Bij het modernisme bepaalt een hegemonieuze groep voor de gehele gemeenschap hoe de oorlog wordt herinnerd. Bij adoptie van oorlogsmonumenten worden de monumenten geadopteerd, waar op 4 mei actief de oorlog herinnerd wordt, met de gehele gemeenschap die zich daartoe aangetrokken voelt. Een basisschool bepaalt bij het adopteren van een oorlogsmonument wat ze daarmee de leerlingen mee wil geven. De school kan hier een geheel eigen invulling aan geven, op verschillende niveaus, zoals lokaal of internationaal. Het adopteren van een oorlogsmonument is daarmee een voorbeeld van het modernisme. De vraag die in dit subhoofdstuk centraal staat is:

2. Hoe wordt er betekenis gegeven aan een oorlogsmonument door middel van adoptie van oorlogsmonumenten?
 - 2.1 Wie zijn er bij betrokken?
 - 2.2 Welke motivaties spelen een rol?
 - 2.3 Welke boodschap wil men overdragen?
 - 2.4 Hoe is de ruimtelijke verdeling van de adoptiebereidheid in Nederland van oorlogsmonumenten?

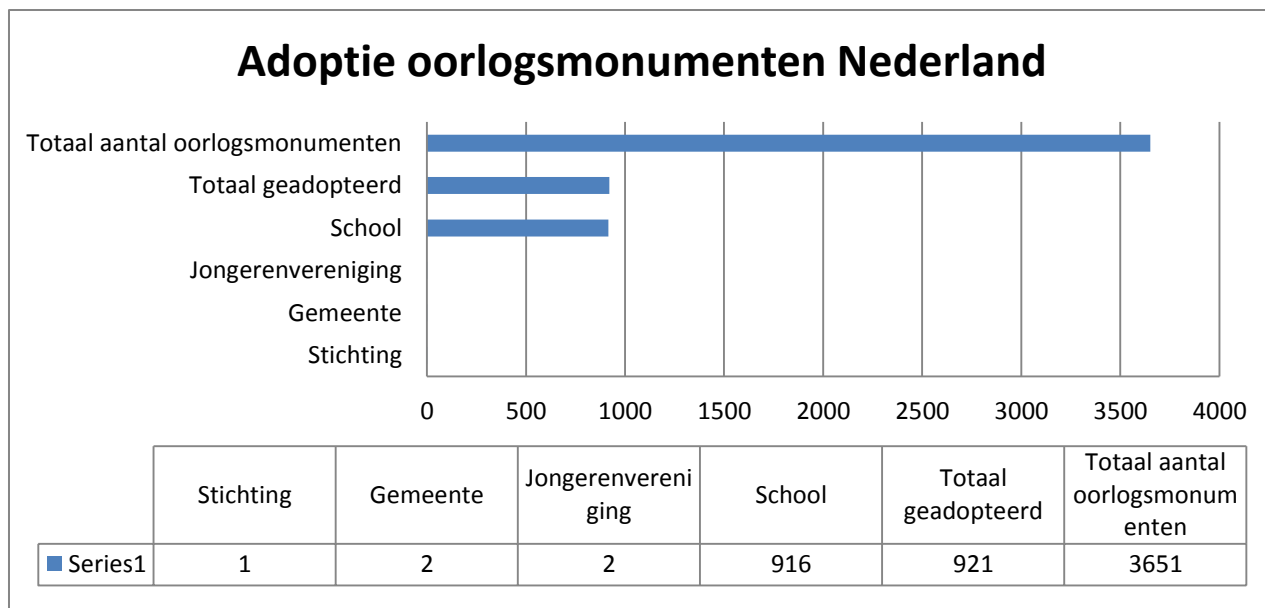
7.2.1 Ruimtelijke verdeling

Bij adoptie wordt gedacht aan de breuk van een familieband tussen biologische ouders en hun kind en tegelijk de vaststelling van een nieuwe, wettelijk geldende familieband tussen 'adoptieouders' en hun 'kind', met alle rechten en plichten die daarbij horen (St. Adoptievoorzieningen, 2008). Adoptie in deze zin betekent in feite dat je als adoptieouders alle rechten en plichten hebt over een persoon.

Bij het Nationaal Comité 4 en 5 mei wordt het woord adoptie anders geïnterpreteerd. Als een school een oorlogsmonument adopteert, dan betekent dit dat de school de kinderen aan de hand van een oorlogsmonument bewust laat worden van wat er zich in de Tweede Wereldoorlog zich (lokaal) af heeft gespeeld. Ook leren de kinderen de traditie van het herdenken, met bijbehorende rituelen. In deze zin van het woord hoeft adopteren niet te betekenen dat de school volledig verantwoordelijk is voor het monument met alle rechten en plichten. Waarom zou een school het alleenrecht moeten hebben op het herdenken? Adopteren wordt in dit geval meer gezien als het instandhouden en doorgeven van verhalen over de Tweede Wereldoorlog en het belang van het herdenken dat daarbij hoort aan de jonge generatie. Adoptie speelt hiermee een belangrijke rol in het begrip 'Lieu de Memoire', de plek van herinnering. Er wordt letterlijk een plek gekozen, een oorlogsmonument, waar aan de hand van verhalen, herinneringen, lessen etc., de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog levend wordt gehouden.

Maar hoeveel geadopteerde monumenten kent Nederland nu eigenlijk?

Nederland heeft volgens de database van het Nationaal Comité 4 en 5 mei, 921 geadopteerde monumenten, zie Figuur 11 Figuur 12. Daarvan hebben één stichting, twee gemeenten en twee jongerenverenigingen ieder een eigen oorlogsmonument geadopteerd. Het merendeel, namelijk 916 oorlogsmonumenten, is geadopteerd door scholen. In de database zijn in totaal 3651 oorlogsmonumenten bekend in Nederland.

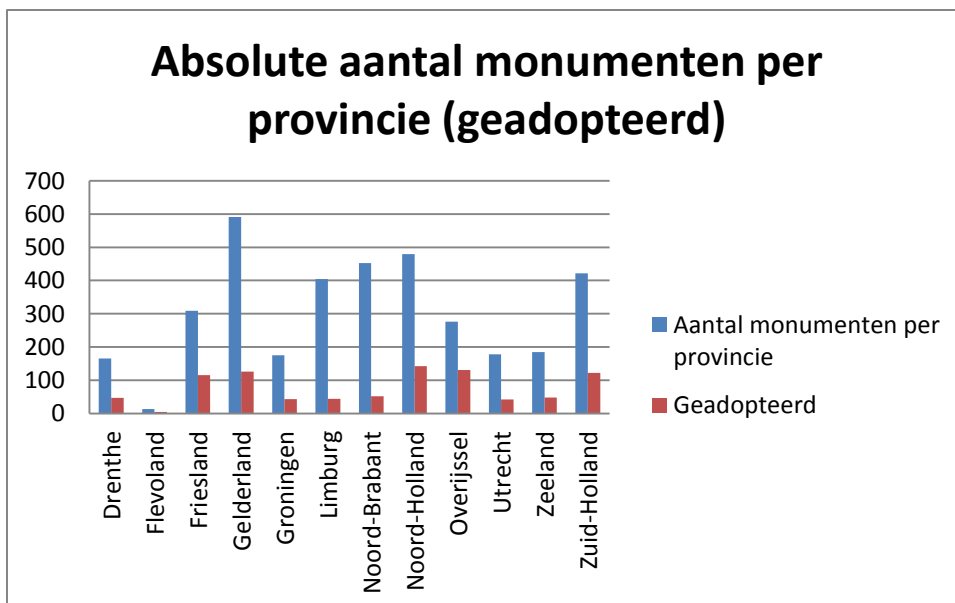
Figuur 12 Aantal geadopteerde oorlogsmonumenten per groep

Dat scholen, en schoolgemeenschappen, het aantal geadopteerde oorlogsmonumenten domineren is te verklaren doordat het Nationaal Comité 4 en 5 mei op haar site speciaal voor scholen de mogelijkheid biedt om oorlogsmonumenten te adopteren. Omdat het zo afwijkt op de ogenschijnlijke norm (alleen scholen adopteren oorlogsmonumenten), is het ook interessant om te kijken naar de groepen die niet onder de categorie school vallen en die ook een oorlogsmonument hebben geadopteerd.

In zowel Erp (Noord-Brabant), als Den-Helder (Noord-Holland), hebben een jongerenvereniging een oorlogsmonument geadopteerd. Dat juist jongeren een oorlogsmonument adopteren geeft aan dat ook jongeren nog stilstaan bij de Tweede Wereldoorlog.

De gemeenten Alphen aan den Rijn en Oudewater hebben beiden een oorlogsmonument geadopteerd. De gemeenten, die in feite voor de hele bevolking spreken, geven aan een oorlogsmonument belangrijk te vinden. Dit wil overigens niet zeggen dat alle andere gemeenten in Nederland oorlogsmonumenten niet belangrijk vinden. Vaak verzorgen de gemeenten ook wel oorlogsmonumenten, maar wordt het niet als adoptie beschouwd.

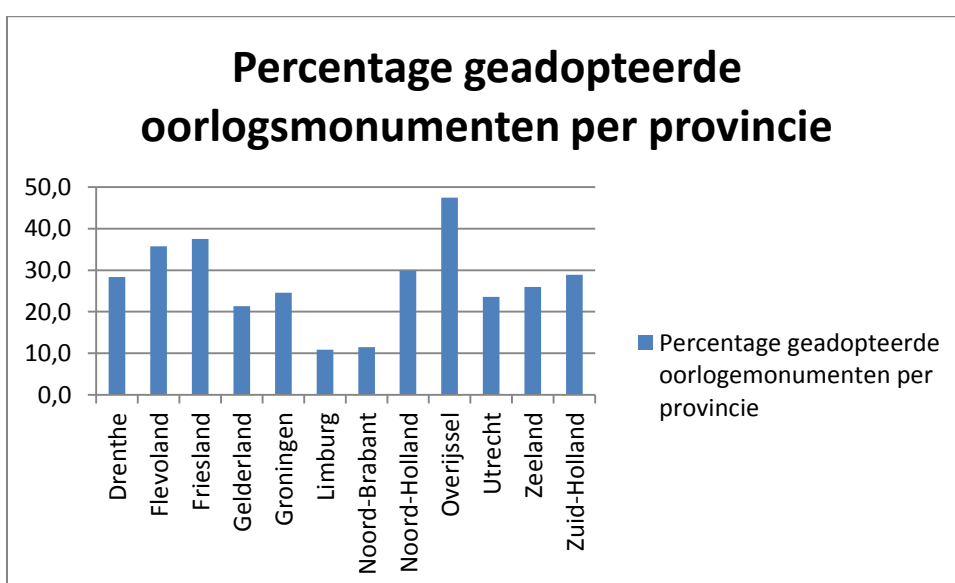
In percentages uitgedrukt is 25,23% van het aantal oorlogsmonumenten in Nederland geadopteerd. Dit is een aanzienlijk percentage, als je dat ziet in relatie tot het aantal jaar geleden dat de oorlog officieel is afgelopen, namelijk 69 jaar. Dit klopt in het plaatje dat de oorlog nog steeds actueel herdacht wordt.

Figuur 13 Absoluut aantal monumenten per provincie

Als er wordt gekeken naar het aantal oorlogsmonumenten in de provincies zelf, in Figuur 13, dan valt op dat Gelderland, met 591, het meest aantal oorlogsmonumenten heeft. Verder hebben Noord-Brabant (452), Noord-Holland (479), Zuid-Holland (422) en Limburg (404) veel monumenten. Flevoland heeft met haar 14 oorlogsmonumenten absoluut de minste, wat te verklaren valt doordat Flevoland ten tijde van de Tweede Wereldoorlog nog niet bestond. Drenthe (166), Groningen (175), Utrecht (178) en Zeeland (185) kennen relatief weinig oorlogsmonumenten. Dit kan te maken hebben door de oppervlakte van de provincie of door de bevolkingsdichtheid van de desbetreffende provincies, waardoor er minder oorlogsmonumenten zijn geplaatst.

De verdeling van het aantal geadopteerde monumenten oogt redelijk hetzelfde met het totaal aantal monumenten in de provincie, waarbij opvalt dat in Overijssel het percentage geadopteerde monumenten bovengemiddeld is en in Noord-Brabant en Limburg het percentage onder het gemiddelde ligt.

Figuur 14 Geadopteerde oorlogsmonumenten per provincie in %

Waar Overijssel met absolute aantallen oorlogsmonumenten redelijk in het midden ligt, als je dit bekijkt ten opzichte van alle andere provincies in Figuur 13, dan scoort relatief gezien in Figuur 14 Overijssel (47,5%) het hoogst ten opzichte van alle andere provincies waar het gaat om het aantal geadopteerde monumenten. Ongeveer de helft dus van alle monumenten is tegenwoordig in Overijssel geadopteerd. Dit ligt aanzienlijk hoger dan het nationale gemiddelde van 25,23%. Relatief gezien hebben Limburg (10,9%) en Noord-Brabant (11,5%) minder oorlogsmonumenten geadopteerd binnen de eigen provincie. Waarom het aantal adopties daar net iets meer dan 10% is, is nog niet helemaal te verklaren. Wel is te zien dat deze provincies percentueel gezien, laag scoren ten opzichte van de andere provincies.

7.2.2 Interviews adoptie oorlogsmonumenten

In de interviews over de adoptie van oorlogsmonumenten is met name stil gestaan bij de vraag waarom de basisschool ervoor gekozen heeft om een oorlogsmonument te adopteren en welke boodschap ze aan de kinderen mee wil geven. Daarnaast is ook gekeken naar de vorm, hoe de basisscholen invulling geven aan de adoptie van een oorlogsmonument. In dit onderzoek is alleen aandacht aan besteed waarom basisscholen ervoor hebben gekozen een oorlogsmonument te adopteren, en niet waarom er basisscholen zijn die geen oorlogsmonument geadopteerd hebben.

Figuur 15 Rituelen rondom adoptie oorlogsmonument (Foto: D. Heidenrijk)

Waarom adoptie oorlogsmonument en welke boodschap wordt er overgedragen

“Ik vind werken over de oorlog met de kinderen ook best heel belangrijk. Dat ze gewoon een beetje over hun geschiedenis weten. En ik merk dat het niet meer zo erg leeft en wij hebben in de buurt van de school een monument. Toen ik een keer aan het surfen was op internet kwam ik dat tegen, en toen dacht ik dat vind ik wel iets concreets en dan kan je dan daarbij aansluiten. (...) vroeger heeft mij de geschiedenis van de oorlog altijd heel erg gefascineerd. Mijn vader heeft gevangen gezeten en is ontsnapt. Ik vond het wel mooie verhalen.... Rondom 4 en 5 mei is er altijd een herdenking en dat zegt de kinderen weinig, als ze er inhoudelijk niet wat van weten. Dus ja, om toch een beetje invulling te geven. (...) het is heel concreet en ik hang er een thema aan. Dan heb ik het 2 a 3 weken over de oorlog. Het is altijd rond de tijd van 4 en 5 mei. (...) Tuurlijk over wat er is gebeurd. Maar ook veel breder trekken. Want er gebeuren nog alle dagen oorlog. Slachtoffers, hoe is het mogelijk dat er zo’n oorlog komt, en zit het ook in ons. Ze zeggen altijd, het is iets van vroeger. Maar dan heb je een kringgesprek over ruzies en vooroordelen en dat soort dingen. Dus dan wordt het veel breder getrokken dan alleen geschiedenis die 5 jaar geduurd heeft”. (Interview Thea, adoptie, 2014).

Harry: *“De begraafplaats ligt in de leef- en speelwereld van onze kinderen. Van Radboud-kinderen vroeger, en nu van de Korenbloem kinderen. Dus we moeten er wat mee een keer. Nou goed, dat heeft jarenlang gesudderd, totdat op een bepaald moment, in 2006, de Paulusschool hier kwam, en samen werden we de Korenbloem. En ja toen zaten wij zo in overleg, en zei Diny van: Dat vind ik eigenlijk ook. Dus toen had ik eigenlijk een kartrekker die daar voor ging”.*

Harry: *“Nou goed, wij vinden belangrijk, ik vind sowieso geschiedenis belangrijk voor kinderen. Niet alleen voor kinderen, maar ook voor volwassenen, voor mensen. Zonder hen, zaten we hier niet bij wijze van spreken. En zeker de beladen geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en het Joodse aspect daarin, ja, dat mag nooit weer gebeuren, dat moet in de picture blijven bij kinderen. Dat vonden we van belang”.*

Diny: *“En we vinden ook, blijven ook vinden, dat je kinderen mee moet geven dat zij daar zelf, ook al is het nog zo klein, een aandeeltje in kunnen hebben. Zij maken de toekomst, zij zijn de toekomst. En zij bepalen ook of dat op een goede manier kan gebeuren, positief. En dat willen wij proberen om dat mee te geven”.*

Diny en Harry: *“Niet alleen geschiedenis, maar normen en waarden, heel breed”.*

Diny: *“En het besef van: wat was is zo belangrijk; daarom is het zoals het nu is. Zij zijn dus de toekomst en zij zijn ook de geschiedenis. Over een poosje zijn zij geschiedenis, net zo goed dat wij geschiedenis zullen zijn. En daar heb je dus een aandeel in”.*

Harry: *“En ook een stukje bewustwording van de vrijheid die de kinderen hier hebben. Als je dat vergelijkt met kinderen, Joodse kinderen, in de Tweede Wereldoorlog. We proberen dat ook op het niveau van kinderen mee te geven als we daar de herdenking doen, dus niet over de hoofden van de kinderen heen. In de lessen wordt er natuurlijk aandacht aan besteed, maar als we daar zijn, lezen kinderen gedichten voor. Zelfgemaakte”.*

Diny: *“Zelfgemaakte, vanuit de achtergrond of het thema vrijheid. En vrijheid kan slaan op toen, maar ook op nu. En dat wordt ook wel in de klassen gekoppeld aan: wat zie je vandaag de dag om je heen? Maar ook wat gebeurt er vandaag de dag in de klas? In hoeverre mag jij zijn wie je bent? In hoeverre durf jij te zijn wie je bent? En in hoeverre accepteer jij die ander?”*

Harry: *“Ja, van klein, micro niveau in de klas naar macro niveau tussen de landen, bij wijze van spreken. Daar zit heel veel variatie in”.*

Diny: *“Ja, die link proberen wij met nadruk te leggen; dat willen wij meegeven”.*

Harry: *“En onder het motto van: Vrijheid moet je doorgeven. Dat wat de laatste jaren het nationale motto is”*. (Interview Diny en Harry, adoptie, 2014)

“Het is belangrijk dat kinderen zich bewust worden wat “vrijheid” betekent. Je hebt dan ook iets concreets waar de kinderen bij stil kunnen staan. Je kunt dan het verhaal over de oorlog ook een plaatselijk tintje geven. Het is belangrijk dat we de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog blijven herdenken. Oorlogen zijn van alle tijden. Het is belangrijk om voor vrede en vrijheid te blijven strijden en dan is 4 mei de dag om hier bij stil te staan”. (Sylvia en Jan, adoptie, 2014).

Uit deze quotes blijkt dat er verschillende redenen bestaan voor het adopteren van een oorlogsmonument. Iedereen heeft zijn eigen aanleiding, maar ook hier komt de motivatie aardig overeen. Zo komt Thea meer met een persoonlijke aanleiding, vanuit de familiegeschiedenis, en zo is het bij Diny en Harry meer vanuit het idee dat de Joodse begraafplaats echt direct naast de school ligt. Om hier dan wat meer mee te doen is dan een goede vervolgstap. Bovendien moet er iemand zijn die dit project opstart en daar tijd voor vrij maakt., In dit geval heeft Diny dit opgepakt. Sylvia en Jan benaderen het meer vanuit de huidige actualiteiten, dat de oorlog nog steeds in de wereld is.

De gedeelde motivatie is dat een oorlogsmonument heel concreet is en zelfs in de leef- en speelwereld van de kinderen voorkomt. De lokale gebeurtenissen komen daarbij sneller binnen in de denkwereld van kinderen, waardoor de mogelijkheid voor het doorgeven van de boodschap beter mogelijk is.

In de boodschap van alle respondenten staat vrijheid centraal. Dit gebeurt door het thema op het niveau van de kinderen bespreekbaar te maken, hoe zij de vrijheid ervaren, hoe ze omgaan met vooroordelen en het uitsluiten van mensen op basis van uiterlijke kenmerken. De fysieke plek in de vorm van een oorlogsmonument is hiermee een monument om het met de jeugd te hebben over wat vrijheid betekent. Het idee van vrijheid kan heel erg gevarieerd zijn, zoals ook al uit de verkenningsbijeenkomst is gebleken. De geschiedenis van een stad, dorp of buurt wordt, naar aanleiding van een oorlogsmonument, doorverteld aan de jeugd. Met de kennis van de geschiedenis kan er beter een relatie gelegd worden tussen de geschiedenis en hoe het heden wordt ervaren door de jeugd. Het is voor de jeugd een stuk bewustwording van wat er tijdens de oorlog is gebeurd en welke normen en waarden we van daaruit ontleend hebben, zoals het bewust worden van discriminatie en uitsluiting van mensen of groepen mensen.

Op welke wijze wordt er aandacht aan besteed

“Als je daar staat, dan staan er hele hoge bomen om je heen, en dan hoor je het ruizen. De vogeltjes hoor je. Het gras staat heel mooi in het voorjaar. En dan die hele oude bemoste zerken, en dan wordt zo’n verhaal verteld en worden die namen voorgelezen. En dan komen hun zelfgemaakte gedichten, die mogen ze ook zelf voorlezen. Die hele setting werkt door. Nog ieder jaar raak ik er nog ontroerd van. En de kinderen, je merkt aan de kinderen dat het ook hard is. (..) Er wordt een bloemstuk gelegd”. (Interview Diny en Harry, adoptie, 2014)

“Er wordt een krans gelegd en er wordt een gedicht voorgelezen”. (Sylvia en Jan, adoptie, 2014).

“En wij zijn ook een milieuschool, een schone school zoals dat heet. Dan nemen wij de verplichting op om af en toe de buurt schoon te maken, dus toen dacht ik, nou, ik ga het gewoon combineren. Dus dan gaan we één per jaar, eigenlijk gaan we er twee keer per

jaar naartoe. Een herdenking rond die 4/5 mei en één keer aan het eind van groep 8, ergens in juni. En dan gaan we er met groep 7 en 8 naartoe, en dan draagt de huidige groep 8 het monument over aan groep 7. Dat moeten ze dan zelf helemaal organiseren. Moeten ze een presentatie maken en komt er altijd een plechtig moment. En dan gaan we nog een krans leggen. Dat doen we nooit op 4/5 mei, want dan is iedereen daar en dat zegt ons veel minder. Maar dat doen we in juni. En dan doen we dat met die twee groepen en dan is het monument voor de volgende groep 8. Dan knopen we er een schoonmaakactie aan vast, en dan gaan we met plastic tasjes rommel rapen. Het is ook gezellig en goed verantwoord bezig". (Interview Thea, adoptie, 2014).

Iedere school of organisatie, die een oorlogsmonument heeft geadopteerd, kan de adoptie van het oorlogsmonument op een eigen manier invullen. Als scholen aangeven bij het Nationaal Comité 4 en 5 mei een oorlogsmonument te willen adopteren, dan krijgt de betreffende school jaarlijks een bloemenbon, die ze kunnen gebruiken voor het leggen van een bloemstuk bij het betreffende oorlogsmonument dat is geadopteerd. Uit de interviews blijkt ook dat ze altijd wel een bloem leggen bij het oorlogsmonument. Dit gebeurt vaak met alleen een groep 8 van een school. De kinderen krijgen meestal eerst les over de Tweede Wereldoorlog en wat er in hun buurt/dorp/stad gebeurd is. Vervolgens zie je vaak dat de leerlingen een gedicht moeten maken en dat deze op een gepast moment, vaak vlak voor of na de 4 mei dodenherdenking, wordt voorgedragen. Voor 4 mei maken de leerlingen het oorlogsmonument en de naaste omgeving schoon, zodat het er tijdens de dodenherdenking netjes bijligt. Echter kan de invulling per school verschillen, maar over het algemeen wordt er dus een bloem gelegd, een gedicht voorgelezen en het monument schoon gemaakt, op het moment dat ze bij het oorlogsmonument zijn.

De oorlogsmonumenten die worden geadopteerd door basisscholen worden vaak gekozen op afstand. De monumenten die het dichtst bij een basisschool liggen hebben een grotere kans om geadopteerd te worden. Dit heeft meerdere redenen. Het is erg praktisch voor scholen om een plek te hebben dat dichtbij ligt omdat dan de mogelijkheden om er te komen veel groter zijn. Daarnaast kan er naar aanleiding van het oorlogsmonument verteld worden wat er lokaal is gebeurd, dit spreekt veel meer tot de verbeelding van kinderen dan als het een plaats verderop ligt.

7.2.3 Deelresultaat onderzoeksvraag 2

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal:

“Hoe wordt er betekenis gegeven aan een oorlogsmonument door middel van adoptie van oorlogsmonumenten?”

Het aantal geadopteerde oorlogsmonumenten in Nederland komt neer op zo'n 25% in totaal. Dit gebeurt door bijna alleen maar basisscholen, wat is te verklaren door de aandacht die het Nationaal Comité 4 en 5 mei via haar website hier aan besteedt richting basisscholen. Absoluut en relatief is er sprake van een verschil tussen de provincies in het aantal geadopteerde oorlogsmonumenten. In absolute aantallen adopties staat bijvoorbeeld Noord-Holland bovenaan, maar procentueel in de middenmoot. Bij Overijssel is dat weer andersom het geval. Daar zijn procentueel de meeste adopties, terwijl het aantal oorlogsmonumenten in de middenmoot valt. Opvallend is dat zowel absoluut als procentueel gezien Limburg en Noord-Brabant weinig geadopteerde oorlogsmonumenten hebben. Hiermee is te zien dat er onderling tussen de provincies

verschil bestaat. Met deze database weten we alleen welke en hoeveel oorlogsmonumenten geadopteerd zijn, maar niet waarom sommige oorlogsmonumenten niet zijn geadopteerd.

Bij de adoptie van oorlogsmonumenten is het oorlogsmonument, een fysieke plek in de ruimte, de aanleiding om het over de lokale geschiedenis te hebben en dit te plaatsen in het brede verhaal van de geschiedenis. Soms komt er ook nog iemand een verhaal houden in de klas. Bij het oorlogsmonument zelf wordt vaak nog een krans of bloemstuk gelegd, wordt er een gedicht voorgelezen en wordt het oorlogsmonument ook schoongemaakt.

De basisschool zelf kan beslissen om een oorlogsmonument te adopteren. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei faciliteert hierin en stelt jaarlijks aan de deelnemende basisscholen een bloemenbon beschikbaar. De inhoud en vorm van het herdenken kan door de basisschool zelf ingevuld worden. Er bestaan verschillende vormen zoals: schoonmaak, bloem leggen, gedichten maken, minuut stilte etc.

De adoptie van een oorlogsmonument is vaak een aanleiding om wat over de geschiedenis te vertellen, wat kan variëren van micro tot macro niveau. De boodschap hierbij is meestal het bijbrengen wat vrijheid nou betekent in al haar vormen waarin vrijheid geïnterpreteerd wordt. Het monument is iets concreets en daarmee een handig middel om de boodschap over te brengen. Hierbij staat meer het collectieve gedachtegoed centraal, waarin de kinderen wat wordt bijgebracht over normen en waarden die we ontleend hebben aan onder andere de Tweede Wereldoorlog, en daarmee ook het bijbrengen van de maatschappelijke verantwoordelijkheid van iedereen.

4.3 Postmodernisme: Stolpersteine

In het postmodernisme is er steeds meer ruimte voor verschillende individuen of groepen om op een eigen manier de Tweede Wereldoorlog te herinneren. Voorheen werd veel door de overheid en het Nationaal Comité 4 en 5 mei bepaald, zoals hoe het oorlogsmonument er uit moest zien en waar deze moet komen te staan. Echter is er in het heden steeds meer ruimte om op een eigen, danwel andere manier de oorlogsslachtoffers te herinneren. Stolpersteine is zo'n initiatief waarbij wordt afgeweken van het traditionele herinneren. Hiermee wordt bedoeld: op een vaste plek worden telkens weer dezelfde verhalen en groepen herdacht met de gehele gemeenschap. Stolpersteine daarentegen zijn meer op de persoon gericht die is overleden. De Stolpersteine liggen meer in het dagelijkse leven van mensen en worden opgemerkt door toevallige voorbijgangers. Stolpersteine is een bottom-up idee van Gunter Demnig en wordt ook vaak bottom-up in een gemeenschap door individuen of groep(en) opgepakt. Hiermee zijn de Stolpersteine een vorm van het postmodernisme, waarin mensen bepalen op een andere manier invulling te willen geven aan het herinneren. De vraag die wordt beantwoord in dit subhoofdstuk is:

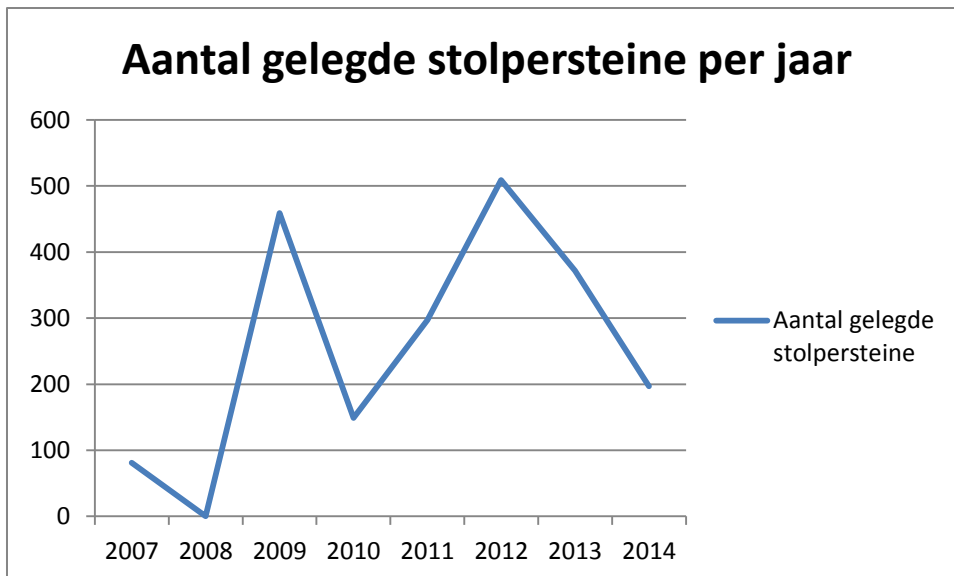
3. Hoe wordt er betekenis gegeven aan een oorlogsmonument door middel van het leggen van Stolpersteine?
 - 3.1 Wie zijn er bij betrokken?
 - 3.2 Welke motivaties spelen een rol?
 - 3.3 Welke boodschap wil men overdragen
 - 3.4 Hoe verloopt de ruimtelijke verdeling van de Stolpersteine door de tijd heen in Nederland?

7.3.1 Ruimtelijke verdeling Stolpersteine

'De Stolpersteine zijn een sociaal kunstwerk. Ik noem het altijd een decentraal monument. En, het is het grootste ter wereld' aldus Gunter Demnig (22/4/2014).

Maar wat zijn nou deze Stolpersteine? Stolpersteine zijn steentjes van 10x10 cm. Letterlijk vertaald betekent Stolpersteine: struikelstenen. Het is niet de bedoeling dat je letterlijk over de stenen struikelt, maar dat je met je hoofd en hart struikelt over het verleden en stil staat bij dat wat er is gebeurd. Stolpersteine liggen voor de deuren van panden van waaruit Joden, homo's, Sinti en Roma of gehandicapten zijn afgevoerd ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Op de Stolperstein staan de naam, geboortedatum en overlijdensdatum plus plaats van overlijden van de persoon die in het nabijgelegen pand heeft geleefd. Ruim 46.000 van deze Struikelstenen liggen al verspreid in 17 landen door heel Europa. Een project dat het levenswerk is geworden van Gunter Demnig, de bedenker ervan. 'Een mens is pas vergeten als zijn naam is vergeten', aldus het motto van Gunter. Gunter wil de mensen weer terugbrengen op de plekken, daar waar ze plots verdwenen zijn uit de gemeenschap, ten tijde van de Tweede Wereldoorlog.

Voor dit onderzoek is een basis gelegd tot het maken voor een database van Stolpersteine in Nederland, aangezien er tot heden nog geen was gemaakt. Dit maakt de ontwikkelingen door de tijd heen, en ruimtelijk gezien, lastig te analyseren. Er is getracht alle relevante informatie te achterhalen, echter is niet uitgesloten dat de database onvolledig is. Soms is informatie gewoonweg niet beschikbaar. Echter is, uitgaande van deze database, wel een voorzichtige eerste analyse te maken hoe het Stolpersteineproject zich in Nederland ontwikkelt.

Figuur 16 Aantal gelegde Stolpersteine per jaar

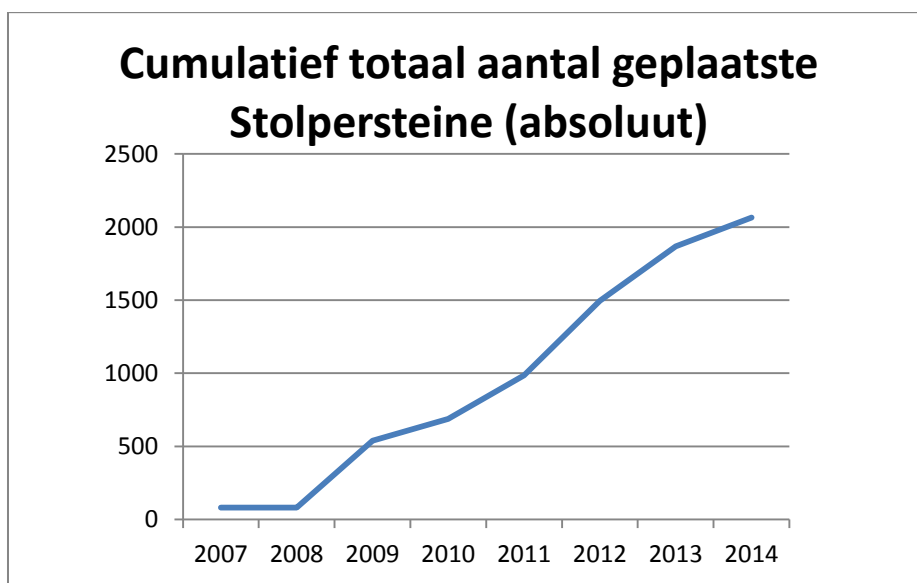
In bovenstaand Figuur 16 is te zien dat in 2007 bijna 100 Stolpersteine zijn geplaatst. Nederland is hiermee voor het eerst officieel in aanraking gekomen met de Stolpersteine. Nederland moest er blijkbaar erg aan wennen, want in 2008 zijn er geen Stolpersteine bij gekomen. In 2009 is het aantal geplaatste Stolpersteine gestegen naar 450. Er komen in dat jaar steeds meer projecten en initiatieven op. In 2010 is het aantal geplaatste stenen gedaald naar rond de 150. De twee daar op volgende jaren, 2011 en 2012, neemt het aantal plaatsingen weer toe. Het hoogtepunt van het aantal geplaatste Stolpersteine is bereikt in 2012, met net iets boven de 500. Hierna neemt het weer af, met in 2013 372 geplaatste stenen, en voor 2014 is de verwachting dat er 197 stenen gelegd gaan worden.

Deze feiten maken een aantal dingen duidelijk. Ten eerste is er geen constante trend te ontdekken, doordat er pieken en dalen in de grafiek te zien zijn. Ten tweede is het verschil in het aantal geplaatste Stolpersteine tussen de verschillende jaren groot. Dit verschil per jaar kan wel meer dan 200 geplaatste stenen zijn. En tenslotte is duidelijk te zien dat in het begin, bij de start van het project, weinig Stolpersteine geplaatst zijn. Er zijn meerdere oorzaken te noemen waardoor het aantal geplaatste Stolpersteine per jaar zo verschilt van elkaar.

Eén verklaring hiervoor is dat de plaatsing van de Stolpersteine afhangt van het schema van de kunstenaar Gunter Demnig, die persoonlijk bij de plaatsing van de Stolpersteine aanwezig wil zijn. Door de enorme toename in belangstelling voor het project, in Duitsland en in de rest van Europa, wordt het schema van de kunstenaar ook steeds krappere. Dat de kunstenaar hierdoor niet elk jaar evenveel de tijd heeft, om in Nederland stenen te komen plaatsen, is dan wel te verklaren. Borne is de eerste plaats in Nederland waar Stolpersteine zijn gelegd. De ervaringen die de stichting heeft opgedaan bij het realiseren van Stolpersteine hebben ze samengevat in een stappenplan. De stichting Stolpersteine Borne geeft in haar stappenplan het volgende over de wachttijden aan:

“Er zijn lange wachttijden, dus reken er niet op dat het project gelijk gerealiseerd kan worden.” (st. Stolpersteine Borne, n.d.)

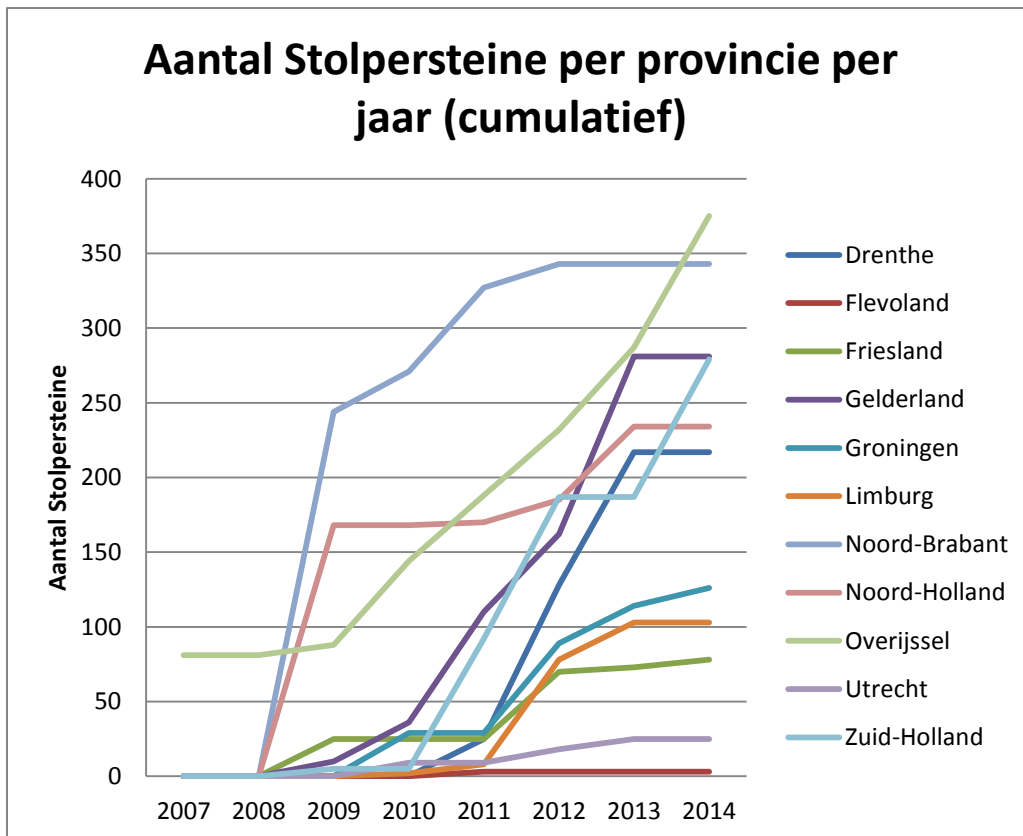
Aanvullend op het tijdschema van de kunstenaar kan als oorzaak genoemd worden het lange tijdsbeslag, dat een initiatief om Stolpersteine te leggen inneemt. Stichting Stolpersteine Borne heeft op haar site informatie en instructies staan over wat er bij het proces komt kijken om Stolpersteine geplaatst te krijgen. Zo moet er, voordat er Stolpersteine geplaatst worden, toestemming gegeven zijn door de gemeente, omdat de Stolpersteine in de openbare ruimte gelegd worden. Ook moet er gedacht worden aan het inzamelen van geld om de Stolpersteine te betalen. Elke Stolpersteine kost namelijk 120 euro. Verder is het ook belangrijk om de informatie die op de Stolpersteine moet komen te staan bij verschillende instanties te checken. Stichting Stolpersteine Borne raadt ook aan om de informatie in de vorm van boeken en/of lesmateriaal uit te geven, zodat iedereen achter het verhaal van de overledenen kan komen. En zo zijn er meer zaken te lezen, die bij het organiseren van het realiseren van Stolpersteine komen kijken. Oftewel het kost veel tijd en geld, wat ervoor kan zorgen dat de introductie van de Stolpersteine in Nederland niet overal even soepel verloopt.

Figuur 17 Cumulatief totaal aantal geplaatste Stolpersteine (absoluut)

In Figuur 17 is te zien hoeveel Stolpersteine er aan het eind van elk, op de X-as vermeld jaar, in Nederland liggen. Het is een nagenoeg rechte lijn schuin omhoog met hier en daar een afvlakking. Na 2008 is pas echt de start van deze schuine helling zichtbaar. Wat uit deze figuur duidelijk wordt is dat er elk jaar meer Stolpersteine in Nederland liggen in zijn totaliteit.

Wat de toekomst brengen zal is onduidelijk, maar gelet op het feit dat de doelstelling van bijna iedere opgerichte stichting voor het leggen van Stolpersteine gericht is op het plaatsen van Stolpersteine voor alle vervolgd, met name Joden, is de verwachting dat de toename zich door zal zetten. In welke mate zich dit voor gaat doen is onduidelijk, echter de belangstelling en populariteit voor de Stolpersteine neemt steeds meer toe.

Figuur 18 Aantal Stolpersteine per provincie per jaar (cumulatief)

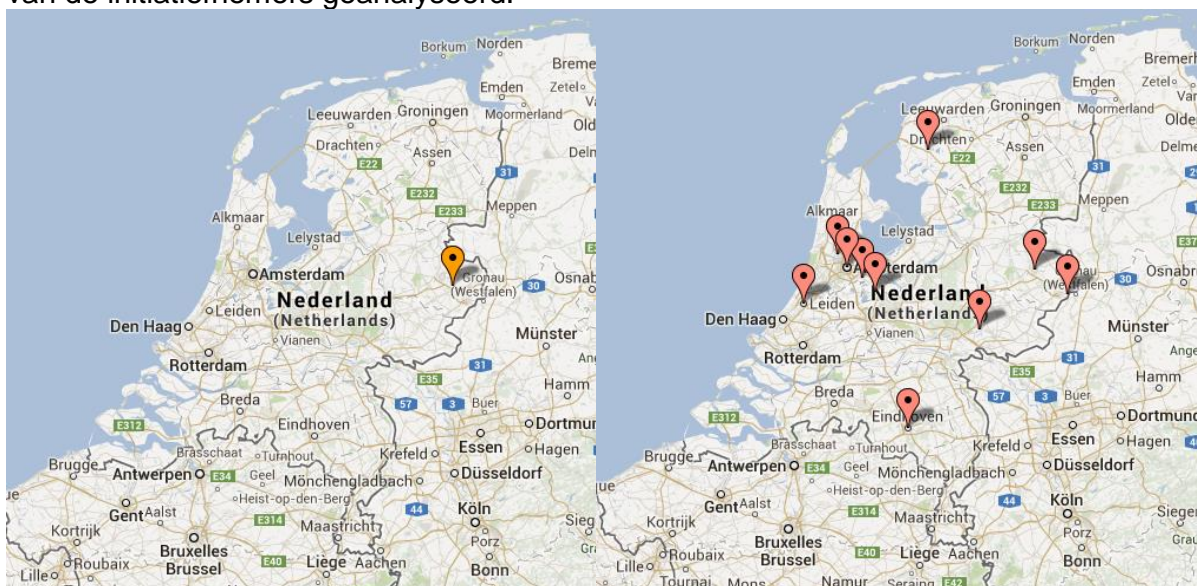
Het is interessant om te kijken hoe de Stolpersteine ruimtelijk zijn verspreid over Nederland en hoe zich dit door de tijd ontwikkelt. Maar eerst wordt Figuur 18 bestudeerd. Deze figuur geeft per provincie aan hoeveel Stolpersteine aan het eind van elk jaar liggen in die provincie. Dit geeft een beeld van hoe de toename van Stolpersteine per provincie zich ontwikkelt door de tijd heen. Opvallend is dat Zeeland ontbreekt in het plaatje. Voor zover bekend heeft Zeeland geen Stolpersteine geplaatst. De oorzaak hiervan is onbekend. Zoals te verwachten heeft Flevoland de minste Stolpersteine geplaatst, omdat ten tijde van de oorlog een groot deel van Flevoland nog niet bestond. Waar wel Stolpersteine zijn geplaatst, is op Urk, voormalig eiland en later bij de provincie Flevoland aangesloten.

Overijssel en Noord-Brabant scoren erg hoog qua aantallen geplaatste Stolpersteine. Overijssel kan verklaard worden, doordat in Overijssel (Borne) het Stolpersteine project is geïntroduceerd in Nederland. Hierdoor kwam de directe omgeving sneller in aanraking met het project. Echter zou verwacht worden dat in 2009 de snelste stijging in Overijssel te zien zou zijn, maar dat is niet het geval.

Een tweetal provincies, Noord-Holland en Noord-Brabant, maken vanaf 2009 een grote start qua aantal gelegde stenen. De overige provincies kennen in die periode nog geen, of maar enkele projecten, echter al snel neemt in 2010 daar de groei toe, terwijl de groei in Noord-Holland en Noord-Brabant afneemt. Met name in de provincies Overijssel, Gelderland en Zuid-Holland is de groei vanaf 2010 duidelijk toegenomen. Deze groei wordt tot nu toe aardig goed volgehouden. In 2011 voegen ook andere provincies zich toe in de stijging van het aantal geplaatste Stolpersteine, namelijk Drenthe, Groningen, Limburg en Friesland. Deze weten echter nog niet de eerder genoemde provincies te overstijgen en er lijkt al een afzwakkende tendens in de groei te zitten. De provincies die nauwelijks tot geen ontwikkeling hebben doorgemaakt zijn Utrecht en Flevoland. Wat

goed te zien is, is dat de ontwikkelingen tussen de provincies enorm kunnen verschillen. Er doen zich ook verschillende trends voor per provincie, maar bij bijna allemaal is een afzwakkende tendens te zien, op de provincies Zuid Holland en Overijssel na..

In totaal kent Nederland 403 gemeenten (CBS,2014). In mei 2014 hebben 88 gemeenten Stolpersteine liggen. Dit komt neer op 21,84% van alle Nederlandse gemeenten. Dat er in zeven jaar tijd al zoveel gemeenten zijn voorzien van Stolpersteine is aanzienlijk en geeft ook aan dat dit een belangrijke trend is. Deze trend geeft een geheel nieuwe dimensie aan hoe mensen vorm geven aan het herinneringsproces rond de Tweede Wereldoorlog, omdat een Stolpersteine wezenlijk verschilt van een oorlogsmonument. Een Stolperstein is individueler, persoonlijker, gericht op een groep en nog meer locatiegebonden dan een oorlogsmonument. Waarom deze dimensies nu opkomen en zo belangrijk worden gevonden komt in de volgende paragraaf aan de orde. De voor dit onderzoek ontwikkelde database heeft een aantal interessante dingen getoond, maar om daar nog meer grip op te krijgen, zijn er een aantal interviews gehouden. en internetsites van de initiatiefnemers geanalyseerd.

Figuur 19 Stolpersteine 2007

Figuur 20 Stolpersteine 2008

In deze kaartjes vertegenwoordigt elke rode stip een plaats in Nederland waar in dat jaar voor het eerst een Stolperstein is gelegd. Elke plaats komt in deze plaatjesreeks dus maar 1x voor, maar het kan heel goed voorkomen, dat door de jaren heen extra Stolpersteine zijn neergelegd, in een plaats waar eerder ook al Stolpersteine zijn geplaatst.

De eerste Stolpersteine zijn gelegd in 2007 in Borne Overijssel, zie Figuur 19. Daar voor kende Nederland nog geen Stolpersteine. Er heeft een jaar gezeten, tussen de legging van de stenen in Borne en de eerstvolgende Stolpersteine in Nederland. Op Amsterdam na, zijn er met name Stolpersteine gelegd in middelgrote steden in Nederland. In totaal hebben in het jaar 2009, 10 plaatsen in Nederland voor het eerst Stolpersteine gekregen. Er is hier een duidelijke toename te zien van het aantal plaatsen waar 1 of meerdere Stolpersteine voor het eerst geplaatst zijn.

Figuur 21 Stolpersteine 2010

Figuur 22 Stolpersteine 2011

In 2010 zijn er met name in het midden van het land Stolpersteine geplaatst met een uitschieter in het Noorden en in het Zuiden van het land. In 2011 is dit meer verspreid en is er een clustering te zien tussen Rotterdam en Den Haag waar meerdere plaatsen vlakbij elkaar in dat jaar een Stolpersteine geplaatst hebben.

Figuur 23 Stolpersteine 2012

Figuur 24 Stolpersteine 2013

In 2012, Figuur 23, zijn er opvallend veel Stolpersteine bijgekomen in de gehele grensregio met Duitsland. Verder zijn er in het Westen van het land Stolpersteine gelegd in nieuwe plaatsen. Ook valt op dat het aantal plaatsen waar voor het eerst Stolpersteine zijn gelegd is toegenomen, net zoals in 2013. In veel meer verschillende (nieuwe) plaatsen zijn er Stolpersteine bijgekomen ten opzichte van de jaren voor 2012. In 2013 is een concentratie te zien in het Noordoosten en het Oosten van het land.

Figuur 25 Stolpersteine 2014

In 2014, Figuur 25, zijn er weer op een aantal nieuwe plekken in het westen en noorden van het land voor het eerst Stolpersteine gelegd. Er zijn ook op andere plekken, zoals in Zutphen, Stolpersteine bijgekomen, maar dit kaartje laat alleen zien in welk jaar er voor het eerst Stolpersteine in een plaats zijn gelegd. Zutphen had in 2013 al voor het eerst Stolpersteine gekregen.

7.3.2 Interviews Stolpersteine

Tijdens de interviews vertelt iedere respondent het persoonlijke verhaal achter de Stolpersteine, vaak zonder te vragen, alsof het een soort legitimatie is om die Stolpersteine te plaatsen. Dit maakt duidelijk dat het niet altijd zozeer om het object zelf gaat, maar in hoeverre het verhaal verteld moet worden. Bij het bepalen van de steekproef is een poging gedaan om uit elk jaartal van een Stolpersteine-legging iemand te interviewen om ook meer inzicht te krijgen in de ontwikkeling door de jaren heen.

Figuur 26 Gunter Demnig legt een Stolpersteine in Raalte (Foto: T. Holland)

Wie zijn er betrokken bij het initiatief van Stolpersteine en waarom?

Historische verenigingen zijn vaak de kartrekkers voor de totstandkoming van het leggen van Stolpersteine. Bij zo'n vereniging ligt de kennis van het verleden en welk verhaal er achter zo'n steentje schuilt. Daarnaast werken er vaak vrijwilligers die als hobby (en vaak ook op professioneel vlak), weten hoe een archief in elkaar steekt. Door deze kennis is het makkelijk om feitelijkheden naar boven te krijgen die nodig is voor de tekst op de Stolpersteine zelf. Deze informatie wordt verzameld en vervolgens naar de kunstenaar Gunter Demnig opgestuurd, zodat hij deze informatie kan verwerken op een plaatje van 10 x 10 cm. Bij alle interviews is de historische vereniging van de betreffende plaats van het interview betrokken geweest, al dan niet dat deze respondenten zelf aangesloten waren bij de historische vereniging. Als een historische vereniging geen kartrekker is, dan worden ze er alsnog vaak bijgehaald als informatiebron, zoals is gebeurd in Sneek.

Scholen zijn er vaak op één of andere manier bij betrokken. Jeugd is in bijna alle gevallen een belangrijke doelgroep. De jeugd leert over hoe de wereld in elkaar steekt en doet dat aan de hand van concrete voorbeelden, vaak uit hun eigen woonplaats. Het verhaal achter de Stolpersteine draagt bij aan het vertellen van het verhaal over de Tweede Wereldoorlog en welke waarden we hier uit halen. Er zijn vaak al scholen betrokken bij oorlogsmonumenten en Stolpersteine worden dan als een vervolgstap gezien.

“En ik vond dat inderdaad een hele mooie vervolgstap. Stolpersteine als vervolgstap op dat zuiltje van de adoptie van de Joodse begraafplaats. Daar was het uitgangspunt, dat wij de Raalter Joden, die zijn omgebracht in de oorlog, die hier zijn weggevoerd, en omgebracht in de kampen, terug willen brengen en een rustplaats geven in hun eigen dorp waar ze vandaan komen. Dat was het uitgangspunt voor die Joodse begraafplaats. En toen we dat hadden gerealiseerd, was het één stap verder, om die mensen ook terug te brengen in het dorp zelf. Wij willen ze terugbrengen naar de panden vanwaar ze op dat moment in de oorlog weggevoerd zijn” (Diny, 2014).

In de interviews die zijn gehouden komt naar voren dat in elk project de basisschool in de betreffende plaats erbij wordt betrokken. Ook op Urk en in Groningen is er aandacht aan besteed om een lesbrieftje te ontwikkelen. Vaak worden er leerlingen van de basisschool uitgenodigd bij de plaatsing van de stenen om bijvoorbeeld een gedicht voor te dragen. In Raalte zijn zelfs twee van de stenen geadopteerd.

Gemeenten zijn altijd bij ieder project betrokken. Dat komt mede doordat de Stolpersteine in de stoep worden gelegd, wat feitelijk gemeentegrond is.

“..de gemeente moet toestemming geven want die steentjes worden namelijk gelegd op gemeentegrond. Want het trottoir is gemeentegrond” (Diny, 2014).

“..de gemeente is ook heel belangrijk, want de gemeente moet natuurlijk de toestemming verlenen om die stenen te leggen” (Bettie, 2014).

Daarnaast helpt de gemeente vaak met het klaar maken van de stoep, zodat de Kunstenaar Gunter Demnig de stenen makkelijk kan plaatsen. Bovendien is bijna bij elke Stolpersteine-legging de burgermeester van de betreffende gemeente aanwezig, met daarnaast eventueel nog wethouders. Dat een burgermeester er graag persoonlijk bij wil zijn geeft aan dat de gemeente dit project volop ondersteunt en het geeft daarmee de mate van belangrijkheid aan van de Stolpersteine. De burgermeesters kunnen zelf ook

hun persoonlijke reden hebben bij de betrokkenheid bij het project omtrent de Stolpersteine. Zo is de burgermeester uit Raalte, vanuit zijn eigen familiegeschiedenis, erg betrokken bij alles wat maar met de Tweede Wereldoorlog te maken heeft en hij denkt vanuit die positie proactief mee met het project. Onbekend is of een burgermeester een persoonlijke geschiedenis moet hebben om zo bij het project betrokken te kunnen zijn. Aannemelijk is, is dat een dergelijke persoonlijke betrokkenheid wel bij kan dragen. Tot nu toe zijn er geen Stolpersteine projecten in Nederland bekend, die vanwege restricties van de gemeente gestopt moesten worden of omdat deze niet mee wilde werken of dit zelfs heeft verboden.

Sponsors zijn belangrijk voor eventueel de financiering van het project, of het beschikbaar stellen van materiaal voor het Stolpersteine project. Daarnaast zijn sponsors vaak bereidwillig om spullen en materiaal ter beschikking te stellen op het moment dat de Stolpersteine geplaatst worden. In Raalte heeft het Rabobank participatiefonds bijgedragen, maar ook de gemeente heeft hier een cofinanciering verstrekt. Daarnaast heeft ook nog een plaatselijke stichting bijgedragen. Op Urk hebben lokale ondernemers een financiële bijdrage gedaan. In Groningen hebben ook nabestaanden een financiële bijdrage gedaan. Maar ook zijn er bij meerdere gevallen bekend dat er anonieme giften zijn gedaan. Vaak zijn bedrijven erg bereid voor het beschikbaar stellen van materiaal, zoals geluidsapparatuur en televisieschermen voor tijdens de ceremonie van Stolpersteine-legging. In Raalte is er ook aandacht geweest voor het zoeken naar subsidies voor een boek, bij het prins Bernhard Cultuurfonds e.d. Sponsors zijn hiermee erg belangrijk om het project Stolpersteine zowel financieel als materieel haalbaar te maken.

Als er nog nabestaanden zijn, worden zij altijd betrokken bij het project. Het gaat immers om een persoon uit die betreffende familie. Nabestaanden zijn vaak ook nog erg betrokken en begaan bij het lot van hun familie in het verleden. Ze staan meestal ook positief tegenover het initiatief voor het plaatsen van de Stolpersteine, echter komt ook voor dat de nabestaanden aangeven dat de slachtoffers al genoeg herinnerd worden op andere plekken, waardoor ze het nut van de Stolpersteine niet altijd even goed inzien. Maar over het algemeen staan de nabestaanden er positief tegenover, hetgeen ook te zien is in de explosieve toename van het aantal Stolpersteine dat er is gelegd.

Waarom nu in opkomst?

De Stolpersteine zijn pas sinds 2007 in het Nederlandse straatbeeld te vinden. In Borne is begonnen met het project Stolpersteine en sindsdien is het idee van de plaatsing van Stolpersteine over heel Nederland verspreid. In zowel grote als kleine plaatsen zijn deze Stolpersteine te vinden en nog steeds wordt er hard aan gewerkt om nog meer Stolpersteine te krijgen op plaatsen waar Joden zijn weggevoerd uit hun huizen. Nu rijst de vraag waarom pas ruim 60 jaar na afloop van de Tweede Wereldoorlog er meer ruimte komt voor het herdenken van het individu. En waarom volstaan de gebruikelijke oorlogsmonumenten niet meer? Deze vragen zijn voorgelegd aan de initiatiefnemers van enkele Stolpersteine projecten. Sommigen weten niet waarom het pas zoveel jaar na dato op is gekomen, en anderen weten daar weer wel vanuit een eigen perspectief antwoord op te geven. Dat sommigen het antwoord niet weten op de vraag waarom het nu in opkomst is, waar ook geen eenzijdig of duidelijk antwoord op te geven valt, neemt niet weg dat iedereen de komst van de Stolpersteine wel belangrijk vindt.

“Stolpersteine is in feite het eerste project dat de slachtoffers individueel herdenkt in het straatbeeld. Westerbork besteedt al enkele decennia aandacht aan het individu, maar dit

is beperkt gebleven tot Westerbork en is verder niet naar buiten gebracht. Waarom dat nu in opkomst is. is niet altijd even goed te verklaren” (Bettie, 2014).

Uit dit citaat van Bettie blijkt dat er in het verleden wel degelijk aandacht is geweest voor het individu, maar nog niet in het straatbeeld zelf. Waarom dit nu pas opkomt is onduidelijk.

“Ik weet dat daar toen ook over gediscussieerd is, van: “Joh, we hebben al een monument, is dat van belang, want die mensen worden al herdacht. En is dit niet een modeverschijnsel, chargerend gezegd”. Toen is er wel gezegd, joh, het monument is een officieel monument, dat neem je niet weg, alleen het mooie van het hele Stolpersteine gebeuren is dat, het een nieuw initiatief is, om op de plek van de woning waar de mensen hebben gewoond, om daar een steen neer te leggen, zodat het wat concreter wordt. Het is een totaal andere plek; het ligt meer in de dagelijkse gang van het leven. Een monument staat altijd op een aparte plek, en dit is wel gewoon heel bewust gedaan als aanvulling, kun je het goed beschouwen. Dus een aanvulling op het oorlogsmonument” (Robert, 2014).

“Een monument is een monument. Dit is veel persoonlijker vind ik. Een plaquette zit aan de muur en je loopt er langs. Maar hier, je loopt er langs of bijna overheen (...) Je gaat wel over die straat, maar je loopt niet pal langs dat monument. Hoe vaak rijden mensen daar bijvoorbeeld niet langs, zonder dat ding op te merken. Hier komen ze in een straat voor een huis. Er wordt dagelijks gelopen ... Gewoon terug binnen de bevolking, binnen de leefgemeenschap. Ja, en een monument is altijd iets dat terzijde staat ofzo. Net iets verder van je dagelijkse bedoening”. (Diny, 2014)

De overeenkomst in de antwoorden van Robert en Diny is groot. Beiden benadrukken dat de Stolpersteine zo meer in het dagelijkse leven komt te liggen van mensen, in plaats van een oorlogsmonument op één plek, voor alle slachtoffers, dat vaak op een plek ligt dat niet altijd opvalt of ‘terzijde’ staat. De Stolpersteine brengen de mensen weer terug in de leefgemeenschap, daar waar ze horen, aldus Robert en Diny.

Volgens de initiafnemers is het daarom belangrijk dat deze stenen in het dagelijks leven van mensen worden geplaatst.

Boodschap van Stolpersteine

Om de vergelijking te maken tussen de verschillende boodschappen die de initiafnemers willen meegeven met de Stolpersteine, worden eerst alle boodschappen onder elkaar gezet. Vervolgens wordt er gekeken of ze sterk van elkaar afwijken of juist met elkaar overeenkomen.

“In de eerste plaats doen we dat niet om zozeer het lijden onder de oorlog willen benadrukken, maar vooral om de maatschappelijke verantwoordelijkheid en burgerzin ook bij jonge mensen bij te brengen. Dat is ook voornamelijk ons doel.

Daarnaast zijn we ook van mening dat de oorlog nog geen afgesloten hoofdstuk is, ook al sterft de eerste generatie nu uit. Het heeft ook impact op de tweede en zelfs derde generaties. En dat hebben we ook heel duidelijk aan het Stolpersteine project gemerkt.

En dus niet alleen, wat ik zei, dat het erfgoed behouden blijft; zichtbaar gehouden, maar ook richting de jeugd ook die stappen van discriminatie leren herkennen en dat het heel belangrijk is. En, ‘heel afgezaagd’, dat het echt nooit meer mag gebeuren (Interview Bettie, Groningen, 2014).

“Wat wij willen meegeven is vooral, met mensen die de oorlog niet hebben meegemaakt, dat als mensen daar lopen, en ze lezen dat, dat het hun interesse wekt van, hé, wat is het verhaal erachter. Van wat er is gebeurd, dat ze even het besef krijgen van dat de oorlog niet niets is geweest. Dat is eigenlijk wat we mee willen geven. In dat geval kun je - kinderen, lager bij de grond, zien het sneller -, maar volwassenen kunnen het net zo goed zien. Dat is het mooie van die Stolpersteine; die liggen er zodanig daar, het kan altijd opvallen. En je hebt geen specifieke doelgroep voor ogen” (Interview Robert, Urk, 2014).

“Het is ook belangrijk dat we met zijn allen beseffen dat we er eigenlijk heel weinig van hebben geleerd. Kijk nou weer naar Kiev, kijk nou weer naar Syrië. Het blijft doorgaan! Ze blijven maar doorgaan... en waarom? Omdat de ene groep de andere groep niet ziet zitten. Of, dit ging om Joden, Sinti Roma en jehova getuigen, in ieder geval bepaalde groepen, die de Duitsers als Untermenschen beschouwden. Maar tegenwoordig is het nog zo. De Hutsi's zagen de Tutsi's niet zitten, nou, doe toch normaal. Gun iedereen zijn plek, gun iedereen zijn overtuiging. Maar overrule daar een ander niet mee” (Interview Diny, Raalte, 2014).

“Stolpersteine zijn een herinnering aan de mensen, die hier geleefd hebben. De steen ligt in de stoep voor hun huis: hier woonden zij, hier leefden zij. Stolpersteine brengen de mensen weer thuis, het geeft de verdrevenen hun plek terug. Zo komen zij symbolisch weer thuis. Hier woonden zij, hier kwamen ze vandaan, en het glimmende steentje in de stoep doet ons daar, telkens wanneer we het passeren, weer aan herinneren. Het waren mensen zoals jij,zoals ik. Daarom: Stolpersteine” (Struikelstenen) (Stichting Kamper Struikelstenen, 2011)

“De Stolpersteine-projecten willen echter meer bereiken dan alleen het leggen van de steentjes. Een steentje is erg belangrijk voor de nabestaanden; het wordt vaak ervaren als een soort vervanging van een fatsoenlijk graf dat het slachtoffer nooit heeft gekregen. Het steentje is vooral een fysiek gedenksobject. Belangrijker zijn de mensen die met de steentjes worden herdacht. Wie waren zij? Hoe leefden zij? Wat deden ze voor werk? Welke hobby's hadden ze? En hoe leven ze voort in de herinnering van hun geliefden die nu nog leven?” (projectgroep Stolpersteine Enschede, 2013)

“Stolpersteine zijn een herinnering aan de mensen die hier geleefd hebben. De steen ligt in de stoep voor hun voormalige woning, hier woonden zij, hier leefden zij” (stichting synagoge Borculo, 2013).

Wat iedereen, in net iets andere woorden, zegt is in feite dat we moeten beseffen wat het leed is geweest van de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, en dat we dit in de toekomst moeten zien te voorkomen, door mensen actief er over na te laten denken. Een Stolperstein kan daarbij een katalysator van de gedachte zijn die dat op moet roepen. Het is belangrijk dat wat er is gebeurd niet weer gebeurt en dat we beseffen dat het vandaag de dag nog steeds gebeurt, dat mensen elkaar pijn doen omdat ze anders zijn. Het moet, zoals Bettie het verwoordt, maatschappelijke verantwoordelijkheid en burgerzin oproepen, oftewel, met z'n allen erop letten dat het in Nederland niet meer zal gebeuren. Hier is dus duidelijk, dat door middel van het herinneren van de slachtoffers die bij de Stolpersteine horen, daarnaast ook een veel breder verhaal wordt verteld, waarin men stil staat bij de hedendaagse actualiteiten en ook men na zou moeten denken over hoe je met elkaar om moet gaan. In feite schaaft men zich met het leggen van de Stolpersteine achter het slachtoffer en laat men zien dat we dit niet pikken en dat we op een andere manier met elkaar om moeten gaan.

Er is echter ook wel degelijk aandacht voor het persoonlijk leed dat is geleden. Het is in eerste instantie ook bedoeld om de personen weer een plek in het dorp te geven, door ze weer te gedenken. Maar het is daarmee ook een manier om mensen stil te laten staan bij wat er is gebeurd. Het wordt ook niet altijd met zoveel woorden gezegd, maar de boodschap komt aardig met elkaar overeen: Dit nooit meer!

Tegenstand

Door de initiatiefnemers van de Stolpersteine projecten is over het algemeen weinig tegenstand ondervonden. In Groningen zijn er een aantal plekken geweest waar nabestaanden hun bedenkingen hadden omdat de slachtoffers al in dat dorp herdacht worden.

“Sommige families hadden dus hun bedenkingen, omdat er binnen hun dorp al heel veel aandacht wordt gegeven” (Bettie, Groningen, 2014).

Daarnaast vertelde Bettie: *“Ik heb gehoord, in Haren bijvoorbeeld, waar ook al een rits stenen liggen, waar een bewoner was die dat niet wilde, omdat ze dan nachtmerries zou krijgen”*.

Op Urk is geen tegenstand geweest, wat op te merken is uit de volgende opmerking:

“In ieder geval niet bij de gemeente. Er is geen protest op geweest, geen bezwaar, en ook gewoon vanuit de Urker samenleving hebben we ook niets ontvangen qua kritiek of bezwaar of tegenstand. Totaal niet” (Robert, Urk, 2014).

“In Sneek is er één geval geweest waarin iemand bezwaar maakte over de komst van de Stolpersteine, omdat de Joden nu een rol spelen in het Joodse regime met het Israël-Palestina conflict. Toen is er overleg geweest met de bewoner, om te overtuigen dat het om het slachtoffer gaat die toen nog niets met het conflict te maken had. Uiteindelijk is deze persoon overstag gegaan en heeft het alsnog goedgekeurd”. (Interview Heikema, Sneek, 2014)

En in Raalte was er ook geen tegenstand, behalve dat Diny één keer hoorde zeggen: *“Waarom leggen jullie die stenen in de stoep? Dan wordt er weer over de Joden gelopen!”* Deze opmerking is trouwens wel een leidraad geweest voor de discussie of er wel of geen Stolpersteine konden komen in Zutphen. Rob Lezer, voorzitter van het Nederlands Israëlich Genootschap (NIG) de Stedendriehoek verwoordde dit als volgt: *“Stolpersteine zijn kwetsbaar, bovendien worden ze vies. Honden poepen erop en mensen lopen er overheen. Er is al genoeg over de Joden gelopen.”* (Maart 2013)

Er zijn dus wel degelijk tegengeluiden te horen vanuit de samenleving, maar over het algemeen wordt het initiatief positief ontvangen. Het initiatief heeft in een enkel bekend geval er toe geleid dat de Stolpersteine er niet zijn gekomen, omdat de slachtoffers meestal al op een andere manier herdacht worden. Dat er verder zo weinig tegenstand te vinden is kan aangeven dat het initiatief goed gedragen wordt door de samenleving. Meestal zijn het kleine groepen of individuen die het niet altijd als gewenst beschouwen. Maar door met ze in gesprek te gaan bleek vaak dat ze overtuigd konden worden van het maatschappelijke belang van de Stolpersteine.

7.3.3 Aspecten Stolpersteine

Uit de bovenstaande beschrijvingen van de gehouden interviews zijn een aantal trends en tegenstellingen te ontdekken, die het aspect herinneren bij de Stolpersteine nader toe kunnen lichten. Deze analyse is uitgevoerd door de verschillende aspecten die vermeld zijn naast elkaar te leggen. Sommigen spreken elkaar tegen en de anderen beamen weer wat een ander heeft gezegd. Dit heeft er toe geleid dat de volgende aspecten gevonden zijn, die van invloed zijn op het herinneren:

- Collectief versus individu
- Verleden versus heden
- Generaties/cohort

Collectief versus individu

Bij de Stolpersteine wordt voor de nabestaanden vooral het persoonlijke verhaal en drama herinnerd. Zelfs de jonge generaties binnen deze families zijn nog altijd sterk verbonden met alles wat maar met de Tweede Wereldoorlog te maken heeft.

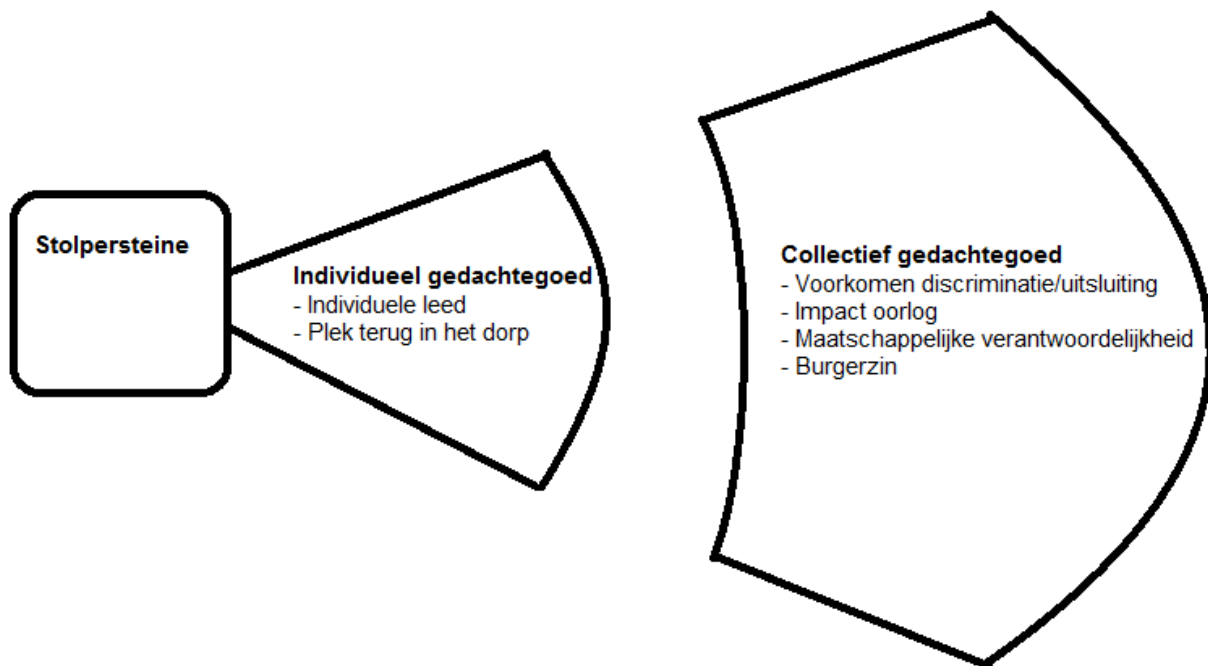
“Het wordt vaak ervaren als een soort vervanging van een fatsoenlijk graf dat het slachtoffer nooit heeft gekregen. Het steentje is vooral een fysiek gedenksobject. Belangrijker zijn de mensen die met de steentjes worden herdacht. Wie waren zij? Hoe leefden zij? Wat deden ze voor werk? Welke hobby's hadden ze? En hoe leven ze voort in de herinnering van hun geliefden die nu nog leven? Om deze verhalen boven water te krijgen, is veel meer onderzoek nodig” (Projectgroep Stolpersteine Enschede, n.d.).

Voor een voorbijganger zullen de Stolpersteine een andere betekenis hebben, aangezien zij het verhaal niet kennen. Deze mensen zullen meer stilstaan bij het algemene leed dat is geleden.

“Het is ook belangrijk dat we met zijn allen beseffen dat we er eigenlijk heel weinig van hebben geleerd. (...) Maar tegenwoordig is het nog zo. De Hutsi's zagen de Tutsi's niet zitten, nou, doe toch normaal. Gun iedereen zijn plek, gun iedereen zijn overtuiging. Maar overrule daar een ander niet mee” (Diny, 2014).

Wat er op een plek van de Stolpersteine herinnerd moet worden varieert sterk. In eerste instantie gaat het erom de mensen weer terug te brengen in het dorp. Hierbij staat dus het individu centraal. Echter, de boodschap die er onder wordt meegegeven, is de impact die de oorlog heeft gehad op de gemeenschap. Stilstaan bij welk leed er is geleden ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Hiermee wordt dus ook meer stilgestaan bij het algemene verhaal. Het individu is wel de aanleiding om het verhaal van de Tweede Wereldoorlog te vertellen.

Het individu benadrukken is een vervolgstap op het algemene verhaal dat verteld wordt bij een traditioneel oorlogsmonument, waar de Tweede Wereldoorlog op een abstracter niveau herinnerd wordt. Wat bij de Stolpersteine wordt herinnerd is ook sterk afhankelijk van degenen die er langs lopen. Nabestaanden van de slachtoffers, of mensen van de gemeenschap waaraan de slachtoffers deelnamen, zullen meer het individu centraal stellen. Kanttekening hierbij is dat de interviews zijn gehouden met mensen die de boodschap overdragen en geen onderzoek is gedaan naar de 'voorbijgangers' zelf. Dit zou een heel ander licht kunnen werpen op wat er precies herdacht wordt op de plek van de Stolpersteine.

Figuur 27 Boodschap Stolpersteine zowel individueel als collectief van aard

Verleden versus heden

“De Tweede Wereldoorlog is één tijdvak, maar het aspect oorlog is generiek. Dat zie je nu nog wel, ook al is er geen oorlog meer in Nederland, het heeft nog wel invloed”. (Interview Robert, Urk, 2014)

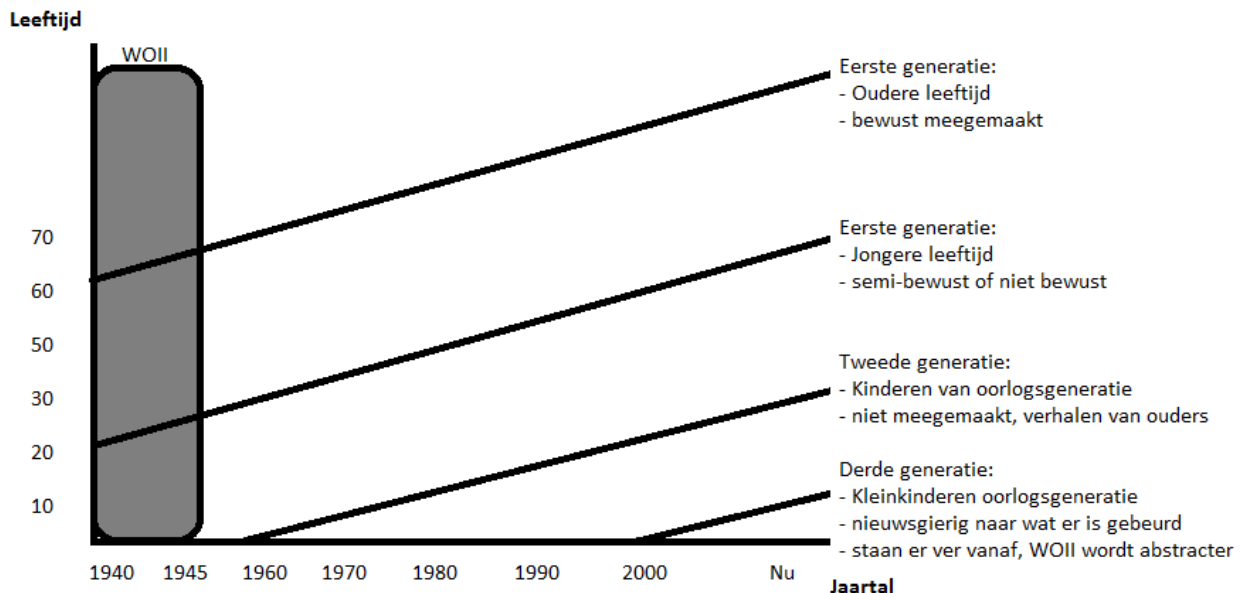
“Ik vind het belangrijk dat kinderen leren dat alles wat nu is, te danken is, positief of negatief, aan wat er is gebeurd. Het heden kan er niet zijn; was er niet geweest, zonder het verleden. Maar wij in het heden, zijn het verleden van de toekomst. Dus zij moeten ook leren dat ze er toe doen en heel belangrijk zijn. Dat zij ook zelf, de jonge generatie heeft het zelf in de hand, voor een deel bepalen hoe de toekomst eruit zal zien. Kijk, en dat zit zo in elkaar: verleden, heden en toekomst, dat zit verbonden met elkaar en hebben daar zelf een stem in. We zijn er daar zelf deel van en hebben zelf een stukje in de hand. Dat is zo belangrijk, dat besef”. (Interview Diny, Raalte, 2014)

“Hoe verder het vanaf ons aflight, hoe meer het ons tot de verbeelding spreekt merken wij. Wij krijgen ook heel veel vragen binnen van mensen van wat is er met mijn opa gebeurd in het verzet en wat heeft hij allemaal gedaan. (...) de Tweede Wereldoorlog is ook echt een heel moreel ijkpunt binnen de Nederlandse geschiedenis. Waar nog steeds vaak naar wordt terug gegrepen. Zolang wij die vragen uit de samenleving krijgen, vinden wij het belangrijk om ons werk te blijven doen”. (Interview Bettie, Groningen, 2014).

De Tweede Wereldoorlog is een aanleiding geweest, om het aspect herinneren van de slachtoffers, jaarlijks te houden. Echter rijst nu de vraag of dat herinneren moet gaan over sec de oorlogsslachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, óf dat daarnaast ook alle slachtoffers die zijn gevallen bij alle oorlogen en vredesmissies die erop gevolgd hebben tijdens de jaarlijkse herdenking herinnerd moeten worden. Over deze vraag is al veel discussie geweest, zoals ook in het verslag over de verkenningsbijeenkomsten van het Nationaal Comité 4 en 5 mei is te lezen, pagina 10-11. Waar de initiatiefnemers het over eens zijn, is dat de betekenis van het herinneren gerelateerd moet worden aan de hedendaagse gebeurtenissen. Dit is belangrijk voor met name de jonge generaties, om er van te leren.

Uit de quotes blijkt dat er in het heden bepaald wordt wat belangrijk is of niet, en daarnaast dat er wordt nagedacht over wat er dan doorgegeven moet worden. De Tweede Wereldoorlog is een 'ijkpunt' in de geschiedenis, waar we onze vrijheid en onze samenleving aan te danken hebben. De geschiedenis staat centraal, maar wel in het heden en daarbij ook de lering die eruit wordt gehaald.

Generaties

Figuur 28 Schets van cohorteffect op beleving van oorlogsmonumenten en Stolpersteine

In het interview van Robert Hofman uit Urk werd het aspect van generaties aangehaald. *“Maar je ziet dus dat er op een gegeven moment een verandering komt bij de eerste generatie die het heeft meegemaakt. Die tweede generatie is er wel aan toe dat het verhaal nu verteld wordt. Die generatie heeft er nooit wat van verteld, maar ze hebben misschien zelf ook deels de oorlog meegemaakt. En de derde generatie pas, die zie je van, hé, die zijn er ook wel aan toe, maar schijnbaar zonder zich af te vragen wat voor verhaal daar achter zit. Dan zie je daar ook wel een andere vorm in van herdenken”* aldus Robert. Dit aspect verwijst naar het cohort effect. Op basis van deze quote is Figuur 28 gemaakt. Dit figuur laat schematisch zien welke generaties er momenteel zijn, en hoe deze de oorlog beleven. Dit schema is te vergelijken met het cohort effect. Het cohort effect verwijst ernaar, dat verschillende generaties in verschillende tijdsperioden zijn opgegroeid. Hierdoor kan de kijk op de wereld van één generatie anders zijn dan van andere generaties. De beleving van de wereld van mensen wordt afgezet tegen generaties en tijdsperioden. Dit perspectief is belangrijk om te begrijpen hoe er naar oorlogsmonumenten en Stolpersteine gekeken wordt.

Als gekeken wordt naar wie de initiatiefnemers zijn, en wie de doelgroep is van de Stolpersteine, en dit plaatst in het cohorteffect, dan zie je dat de tweede generatie met name de derde generatie als doelgroep heeft. Er wordt veel aandacht besteed aan basisschoolkinderen die zo wat meer over de Tweede Wereldoorlog in de eigen woonplaats te weten komen.

“Ik vind het belangrijk dat kinderen leren dat alles wat nu is, te danken is, positief of negatief, aan wat er is gebeurd. Het heden kan er niet zijn, was er niet geweest, zonder het verleden. Maar wij die leven in het heden, zijn het verleden van de toekomst. Dus zij

moeten ook leren dat ze er toe doen en heel belangrijk zijn. Dat zij ook zelf..., de jonge generatie heeft het zelf in de hand, voor een deel, hoe de toekomst eruit zal zien. Kijk, en dat zit in elkaar, verleden, heden en toekomst, dat zit verbonden met elkaar en we hebben daar zelf een stem in. We zijn er daar zelf deel van en hebben zelf een stukje in de hand. Dat is zo belangrijk, dat beseft”, aldus Diny Heidenrijk.

Hiermee plaatst Diny het herinneren in perspectief van generaties en tijdsperiodes. De Tweede Wereldoorlog is een vast gegeven, maar hoe we daarmee omgaan is aan ons in het heden. Het besef van de nieuwe generatie staat hierin centraal. Volgens Diny is de jeugd ook de belangrijkste doelgroep, want op de vraag of de andere generaties ook doelgroepen zijn werd geantwoord:

“Ja, maar die beseffen het vaak wel.”

Oftewel, de jonge generatie is duidelijk een belangrijke doelgroep om te vertellen over wat er in de Tweede Wereldoorlog is gebeurd. Dit sluit aan op wat Bettie erover vertelde, namelijk:

“Daarnaast zijn we ook van mening dat de oorlog nog geen afgesloten hoofdstuk is, ook al sterft de eerste generatie nu uit. Het heeft ook impact op tweede en zelfs derde generaties. En dat hebben we ook heel duidelijk aan het Stolpersteine-project gemerkt” (Bettie, 2014).

Figuur 28 illustreert dit door te laten zien dat elke generatie anders naar de oorlog kijkt, iedereen weer vanuit een eigen perspectief en beleving. Als iemand bij een Stolpersteine staat, kan hij of zij het weer anders beleven dan een ander, die er ook bij staat, wat uit te leggen is met de theorie van het cohort effect. Het cohort effect is toepasbaar op de beleving van plekken, en daarmee ook op de beleving van oorlogsmonumenten en Stolpersteine, met name als het gaat om ‘morele ijkpunten’ in de geschiedenis. Zo heeft de Tweede Wereldoorlog een behoorlijke impact gehad in Nederland. Armoede, slachtoffers en bezetting hebben ons flink tot nadenken gezet over wat vrijheid is. Deze boodschap wil met name de eerste generatie overdragen op de jongere generaties.

Het cohort effect (Ruth & Franklin, 2013) maakt onderscheid in verschillende generaties. Elke generatie of cohort is in een andere tijd opgegroeid, in andere omstandigheden. Hiermee kunnen de behoeftes, en de kijk op de wereld, van het ene cohort verschillen ten opzichte van andere cohorten.

Uit de interviews is het aannemelijk te maken dat er verschil bestaat in beleving van oorlogsmonumenten tussen de generaties.

7.3.4 Deelresultaat onderzoeksvraag 3

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal:

“Hoe wordt er betekenis gegeven aan een oorlogsmonument door middel van het leggen van Stolpersteine?”

Bij de Stolpersteine is het verschil het per jaar groot qua hoeveelheid bijgekomen stenen, wat te verklaren valt door onder andere het feit dat de legging afhankelijk is van de steeds drukker wordende agenda van de Duitse kunstenaar Gunter Demnig. Het project is gestart in Borne en vervolgens is het steeds meer over het hele land verspreid, waarbij eerst met name de grotere steden een initiatief opstartten, maar al snel verspreidde dit ook naar de dorpen in de buurt van de stad. Momenteel heeft ruim 21% van de

Nederlandse gemeenten één of meerdere Stolpersteine liggen. Er is een duidelijke toename te zien in het aantal gelegde Stolpersteine in Nederland door de jaren heen. Alleen de provincie Zeeland heeft momenteel geen Stolpersteine. Maar wat wel duidelijk naar voren komt door deze stijgende trend is dat de Stolpersteine wel belangrijk worden gevonden en dat er daarmee ook steeds meer aandacht komt voor het individuele slachtoffer in plaats van een groep of echt alle slachtoffers. Het herdenken krijgt door de Stolpersteine een steeds meer persoonlijk karakter, zeker sinds in 2007 het eerste Stolpersteine project in Nederland is gerealiseerd.

Bij het onderzoek naar de Stolpersteine kwam naar voren dat er een cohort effect van toepassing kan zijn op de beleving van een oorlogsmonument, oftewel leeftijds- en tijdperiode gebonden. Er worden vaak stukjes in de krant geplaatst, en lesbrieven gemaakt, over de Stolpersteine. Daarnaast is meestal de burgemeester aanwezig bij de legging van de Stolpersteine, om aan te geven dat deze stenen belangrijk zijn voor de gemeenschap. Nabestaanden leggen een roos (of, naar Joods gebruik bij een graf, een steentje). Het moment van het leggen, en de aanloop daarnaartoe, is voor de initiatiefnemers het moment om aan te geven wat de Stolpersteine betekenen en waarom ze zo belangrijk zijn. Rondom de legging van Stolpersteine wordt dan ook vaak een plechtigheid georganiseerd waarbij iedereen die dat wil aanwezig kan zijn.

Bij het oprichten van een Stolpersteineproject spelen verschillende instanties, verenigingen, personen etc. een rol. De historische vereniging is vaak betrokken, om de geschiedenis van de personen te achterhalen en hier eventueel beeldmateriaal bij te leveren. Maar ook de gemeente is betrokken, omdat de Stolpersteine op gemeentegrond komen te liggen. Daarnaast worden scholen bij de plechtigheid van de legging van de Stolpersteine betrokken. Nabestaanden worden vaak op de hoogte gebracht, of zijn in sommige gevallen de initiatiefnemers voor het leggen van een Stolperstein. Het leggen van Stolpersteine kost geld en daarvoor zijn ook sponsors nodig, om het financieel mogelijk te maken. De sponsoring komt in verschillende vormen voor, zoals een fonds of particuliere giften, of gebruik van kennis en of materiaal.

De Stolpersteine komen voort uit het motto van Gunter Demnig: Een mens is pas vergeten als zijn naam is vergeten". Elke Stolperstein representeert één persoon, die is weggevoerd uit het betreffende huis waarvoor de Stolperstein ligt, oftewel: de persoon staat centraal. Mensen moeten er figuurlijk over struikelen, en beseffen wat voor impact het heeft als iemand weggevoerd wordt, en ook dat deze mensen allemaal zijn omgebracht. Daarnaast krijgen de slachtoffers hiermee een plek terug in het dorp, vanwaar ze in de Tweede Wereldoorlog bruto zijn weggevoerd. Maar al snel wordt uit de interviews duidelijk dat er meer achter zit. Zo gaat het ook om het voorkomen van uitsluiting en discriminatie in de toekomst; de impact van de oorlog op een gemeenschap; de maatschappelijke verantwoordelijkheid die we met zijn allen hebben, en moeten de Stolpersteine onder andere burgerzin oproepen. Oftewel, met één Stolperstein kan er veel bedoeld worden.

8. Conclusie

De conclusie wordt beschreven aan de hand van het beantwoorden van de hoofdonderzoeksvraag, die een leidraad is geweest voor het onderzoek:

Op welke wijze wordt er betekenis gegeven, in zowel het verleden, als het heden, aan oorlogsmonumenten van de Tweede Wereldoorlog in Nederland, door onder andere het adopteren van oorlogsmonumenten en het leggen van Stolpersteine?

Bij betekenisgeving aan een plek, zoals een oorlogsmonument, staat de boodschap centraal. Het adopteren van oorlogsmonumenten en het leggen van Stolpersteine hebben beiden als doel om de boodschap over te dragen, dat het leed, voortkomend uit de Tweede Wereldoorlog nooit meer mag gebeuren en dat oplossingen diplomatiek gezocht moeten worden. Discriminatie en uitsluiten van groepen mensen wordt niet getolereerd. Naast deze morele boodschappen staat ook de waarde van vrijheid centraal, waar we door de Tweede Wereldoorlog nog meer bewust van zijn geworden. Bij oorlogsmonumenten wordt geprobeerd om deze boodschap duidelijk te maken en over te dragen aan de samenleving. Deze oorlogsmonumenten bestaan in verschillende fysieke vormen in de openbare ruimte, maar met allen hetzelfde hierboven geschreven doel. Door het verhaal te vertellen over de oorlog en het leed dat daarbij is geleden worden er nog jaarlijks mensen bewust gemaakt van hoe we met elkaar om moeten gaan. De betekenisgeving gebeurt in dit onderzoek door basisscholen, die een oorlogsmonument adopteren, en het oorlogsmonument aangrijpen om zowel de lokale als de internationale geschiedenis te vertellen, waarbij een oorlogsmonument het verhaal in de leefwereld van kinderen kan brengen, en daarmee de kans groter wordt dat de boodschap en het verhaal over komt. Bij Stolpersteine worden plekken gebruikt die meer in de leefwereld ligt van mensen, waardoor men er dagelijks aan herinnerd kan worden, in plaats van een oorlogsmonument die meer terzijde staat op een aparte plek,

De betekenis van een monument is verre van statisch. Dynamisch is een toepasselijk woord hiervoor. Door de tijd heen verandert die betekenis voor mensen aangezien volgende generaties een andere band met de oorlog hebben dan de ouders of grootouders die weer dichterbij de oorlog staan, doordat ze het zelf hebben meegemaakt of kort na de oorlog zijn geboren. Er is een begin van dit bewijs zichtbaar, doordat de trend in het aantal onthullingen van oorlogsmonumenten duidelijke pieken (vlak na de oorlog en 50 jaar na de oorlog) en dalen (jaren '60 en '70) laat zien. Uit de literatuur zou dit verklaard kunnen worden door de tijdsgeest van bepaalde periodes. In de jaren '60 en '70 stond de wederopbouw en de toekomst centraal. Het land moest er bovenop komen. Maar daarnaast is vanuit de interviews aannemelijk te maken dat er een cohort effect op de beleving van oorlogsmonumenten is.

Bij Stolpersteine bestaat er een breed scala aan boodschappen die overgebracht kunnen worden, die gecategoriseerd kunnen worden in: individueel/persoonlijk leed, en de maatschappelijke boodschap dat dit nooit meer mag gebeuren. Het draagt bij aan de discussie hoe we met elkaar omgaan en hoe juist niet. Deze boodschap moet vooral in de gedachten van de voorbijgangers opgeroepen worden door het besef wat er op de plek van de Stolpersteine is gebeurd. Daarnaast wordt er vaak rondom de Stolpersteine meer georganiseerd, zoals een tentoonstelling, mediapublicaties, uitgeven van boeken, en lesbrieven, die voor basisscholen worden ontwikkeld, om zo duidelijk te maken wat nou precies Stolpersteine zijn. Voor de initiatiefnemers is de reden om Stolpersteine te leggen, dus ook deels dat ze een boodschap uit willen dragen over hoe we met elkaar om moeten gaan, op basis van het laten zien/beleven wat er is gebeurd.

Bij adoptie van oorlogsmonumenten is de boodschap ook gericht op het maatschappelijk vlak, waarbij door in te springen op hun belevingswereld, de kinderen te leren over zowel de geschiedenis, als de normen en waarden rond hoe we met elkaar om moeten gaan. Maar ook het stilstaan bij de eigen en andermans vrijheid is een belangrijk thema. De kinderen zijn de toekomst, en ze zijn later ook een deel van de geschiedenis, aan de ontwikkeling waarvan ze zelf bij kunnen dragen. Dit gebeurt op basis van de normen en waarden die door de basisschool onder andere wordt gecommuniceerd.

Bij zowel Stolpersteine, als de adoptie van oorlogsmonumenten, is het verleden van een plek de aanleiding om daar iets omheen te organiseren, of om een plek te markeren en zo de toekomstige gebruikers ergens bewust van te laten worden. Deze plekken worden door diverse groepen gebruikt, waarbij de Stolpersteine meer in het dagelijks leven van mensen liggen en een oorlogsmonument vaak op een afgelegen plek ligt, waar op bepaalde momenten verschillende groepen bijeen komen, die hier veel waarde aan hechten. Deze plekken kunnen daarmee als cultureel erfgoed beschouwd worden.

Omdat mensen er een eigen betekenis aan geven, hebben verschillende groepen of personen een andere emotionele verbondenheid met de plek, oftewel een verschillende sense of place. Ook is duidelijk dat de initiatiefnemers van de Stolpersteine, en scholen, die een oorlogsmonument adopteren, actief bijdragen aan het belang van deze plekken. Zij hebben hiermee een vorm van hegemonie, om deze plekken een bepaalde betekenis te geven. Hierdoor ontstaat een machtsstrijd rond de vraag wat de betekenis is van een plek voor mensen en wie heeft de overhand bij het bepalen daarvan. Bij Stolpersteine is over alle in dit onderzoek bekende en onderzochte initiatieven bekend, dat alle betrokkenen geïnformeerd zijn, en dat er in gesprek is gegaan met de 'tegenstanders' of 'sceptici' van het project. Dat die 'tegenstanders' of 'sceptici' er zijn maakt duidelijk dat er verschillende visies bestaan over het belang van deze fysieke plekken. Bij deze fysieke plekken staat voor de initiatiefnemers de intentie tot herinneren centraal, wat betekent dat het een lieu de memoire is, oftewel een plek van herinnering. Door de adoptie van oorlogsmonumenten, met als gevolg dat er tijdens lessen op school extra aandacht is voor de Tweede Wereldoorlog, in relatie tot het geadopteerde monument, maken de scholen van deze monumenten eveneens een lieu de memoire.

8.1 Link tussen deelresultaten en het theoretisch kader

Modernisme houdt in dat alles voor iedereen hetzelfde is. Gelijkheid staat hier centraal en individualisering is niet aan de orde. Oorlogsmonumenten, in hun oorspronkelijke vorm en betekenis, zijn ook met deze bedoeling opgezet, om de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog te herinneren. De oprichting van deze oorlogsmonumenten valt in een tijd waarin het modernistisch denken centraal staat. Veel mensen in die tijd hadden ook de oorlog meegemaakt. Toen de tijd aanbrak van wederopbouw, in de jaren '50 en '60, werd er vooral gekeken naar de toekomst; we moeten weer door. In de jaren '50 lag de oorlog nog vers in het geheugen van de mensen, waardoor er in deze periode nog een toename is te zien van het aantal door de overheid opgerichte oorlogsmonumenten. In een periode waarin de ontwikkelingen zo snel gingen, en er veel verandering in de dagelijkse leefomgeving te zien was, hadden mensen behoefte aan houvast en zekerheid. Het verleden is op dat moment een belangrijk thema waar men naar terug grijpt. We spreken dan van de jaren '80, waarin weer een toename te zien is van het aantal opgerichte oorlogsmonumenten in Nederland.

Naarmate de tijd verstreek, en er nieuwe generaties kwamen, werd er ook anders nagedacht over het verleden. Er kwam meer aandacht voor de verschillende groepen en het individu. Het postmodernisme doet hier zijn intrede, waarbij voor iedereen een plek een andere betekenis kan hebben. Het feit dat er al nagedacht wordt over doelgroepen

is een signaal dat de samenleving niet meer als een homogene massa wordt gezien, maar meer als een heterogene entiteit. Dit is te zien in de diversiteit van de diverse groepen die op een herdenking afkomen en de doelgroepen die worden gedefinieerd bij het Stolpersteine project, zoals de jeugd van basisschool leeftijd.

Sense of place

Locatie:

Monumenten en Stolpersteine hebben gefixeerde plekken en coördinaten, maar de toewijzing voor oprichting van deze monumenten is wel verschillend van elkaar. De oorlogsmonumenten in het algemeen zijn niet te verplaatsen en worden op verscheidene plekken opgericht. Te denken valt daarbij aan: bij het gemeentehuis, midden in het dorp, of op plekken waar een bepaalde gebeurtenis heeft plaatsgevonden.

Stolpersteine daarentegen hebben wel een vaste toewijzing, namelijk in de stoep voor huizen van waaruit Joden zijn weggevoerd ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Dit komt doordat bij de Stolpersteine de kunstenaar een duidelijke visie heeft op waar ze gelegd moeten worden. Dit is dus centraal vastgelegd en er valt niet aan te tornen. Bij de oorlogsmonumenten wordt het bepalen van de locatie decentraal geregeld en niet via een landelijke overheid. Dit betekent dat in elke plaats de locatie van het monument net weer anders kan zijn ten opzichte van andere plaatsen met een oorlogsmonument. Bovendien is de oorlog in Nederland op verschillende plekken anders beleefd. Op de ene plek is zwaar gevochten, en op andere plekken heeft men vooral in angst geleefd. Geografisch gezien zit hier een duidelijk verschil in, wat duidelijk naar voren komt Figuur 8 waar de locatie en het aantal monumenten per gemeente in Nederland staan aangeduid.

Locale:

De setting van oorlogsmonumenten en Stolpersteine verschilt ook van elkaar. Een oorlogsmonument verschijnt in verschillende vormen, waarbij een plaquette of een beeld veel voorkomende verschijningsvormen zijn. Een oorlogsmonument kan op verschillende plekken liggen, die openbaar of particulier van aard kunnen zijn. In deze thesis is hier weinig aandacht voor geweest. Bij veel van de oorlogsmonumenten wordt er op 4 mei een herdenking gehouden. Elke herdenking is weer anders ingericht, maar over het algemeen behoren het leggen van een bloem, het houden van korte toespraakjes, en het in acht nemen van 2 minuten stilte op 4 mei haast, tot het standaard programma van een herdenking. Met name de 2 minuten stilte is in Nederland vrij universeel op de plekken van herdenkingen op 4 mei. Nabestaanden, veteranen, vertegenwoordigers van de gemeente en belangstellenden behoren meestal tot het publiek. Echter na 4 mei is de belangstelling voor het monument een stuk minder en gaat het normale leven weer verder.

Bij Stolpersteine is de wijze van herdenken vrijer. Dat betekent dat het herdenken zelf veel minder vorm wordt gegeven. Alleen achter het moment van de Stolpersteine legging zit een vorm van organisatie. De Stolpersteine liggen in de stoep van straten, die vooral centraal liggen in het dorp, omdat vóór de oorlog, de dorpen en steden nog niet hun omvang kennen qua oppervlakte, zoals we ze nu kennen. Pas na de oorlog is de bouw van nieuwe grote wijken op gang gekomen tijdens de wederopbouw. Daarom liggen de Stolpersteine in Nederland vaak in, of vlakbij het centrum. Dit zijn daarmee ook punten waar veel mensen voorbij komen. Wat mensen precies denken als ze een Stolpersteine tegen komen is minder goed te sturen; het herdenken gebeurt door de mensen die er op enig moment langs lopen. De setting van de Stolpersteine is meer in het dagelijks leven

van mensen en een oorlogsmonument wordt meer gezien als iets dat terzijde staat ten opzichte van dat dagelijks leven.

Sense of place:

De emotionele verbondenheid met oorlogsmonumenten is afhankelijk van meerdere factoren. Uit de interviews is een analytisch schema te maken, dat sterk verbonden is met het cohort effect, wat het verschil in generaties benadrukt. Elke generatie blijkt weer met een ander gevoel tegen de oorlogsmonumenten aan te kijken. De eerste generatie heeft bewust naaste familieleden of vrienden verloren tijdens de oorlog. Deze generatie ervaart de herdenking waarschijnlijk anders dan een tweede of derde generatie, voor wie de oorlog steeds verder van hen af komt te staan en die het moeten doen met verhalen van ouders of grootouders.

Er zijn verschillende groepen die met oorlogsmonumenten herdacht worden. De emotionele verbondenheid met deze groepen van mensen kan per groep verschillen. Zo is het voorstel om ook de Duitse slachtoffers te herinneren nog steeds een gevoelig onderwerp. Als een bepaalde groep dus aan het herdenken wordt toegevoegd, dan kan dat nog steeds bepaalde emoties oproepen. In Vorden is de discussie begonnen, om op 4 mei ook langs de Duitse graven te lopen. Dit werd zelfs landelijk nieuws in 2012 en 2013. Oftewel, de vraag welke groepen er wel of niet herdacht moeten worden ligt nog steeds erg gevoelig.

Naast het gegeven dat generaties, die een binding hebben met de locatie van een oorlogsmonument, en met de groepen die er herdacht worden, ervoor zorgen of iemand affiniteit met die plek heeft, bepalen ook andere factoren welke emotionele verbinding iemand heeft met de plek. Religie speelt een rol, zo blijkt op Urk, waar Joden, die hoorden dat er Stolpersteine waren geplaatst, spontaan naar toe zijn gegaan, zonder dat ze familie- of vriendschapsbanden hebben met de betreffende slachtoffers. De familiale geschiedenis speelt vaak wel een rol. Als er familieleden tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn gestorven, dan kan dit een emotionele betrokkenheid teweeg brengen. De initiatiefnemers vertellen ook allemaal dat de nabestaanden nog altijd aanwezig zijn bij een Stolpersteine legging of bij een algemene herdenking. Enkele suggesties, die nader onderzocht kunnen worden zijn of de interesses van personen, en de actualiteiten die in het heden spelen op het gebied van oorlog, bijdragen aan de binding van mensen aan een plek.

Lieux de memoire

Een plaats van herinnering representeert het verleden, waarden en herinneringen, die door verschillende mensen en groepen worden gekoppeld aan een plek (Nora, 1989). Bij het plaatsen van Stolpersteine zijn verschillende groepen en mensen betrokken, die ieder een bijdrage leveren aan het herinneringsproces. Bij de plaatsing van Stolpersteine wordt fysieke ruimte omgezet naar een 'monument'. De ruimte wordt op deze manier omgezet naar een plek die een andere betekenis heeft gekregen voor mensen. Deze plek heeft betekenis gekregen door het te relateren aan gebeurtenissen die in het verleden hebben plaatsgevonden. Bij de Stolpersteine is één aspect uit de geschiedenis de aanleiding om een voorheen 'onbelangrijke' plek om te vormen tot een plek waar veel emoties bij mensen op kunnen komen. Het aspect, dat de aanleiding is voor het Stolpersteine project, is de deportatie van met name Joden uit de gemeenschap. De deportatie is aangegrepen om fysiek op een plek aan te geven wat daar is gebeurd. Echter sec de steen zelf geeft die steen geen betekenis. Volgens Mayes (2004) is er voor herinnering kennis nodig over dat wat er gebeurd is. Deze kennis wordt bij de Stolpersteine op verschillende manieren verspreid. Te denken valt aan lesbrieven voor basisscholen, media, boeken en tentoonstellingen. Deze verschillende vormen van

verspreiding zorgen voor kennis bij de mensen. Door deze kennis weten mensen wat een Stolperstein is en kan men bewuster stil staan bij wat er op de plek van de Stolpersteine is gebeurd. Nabestaanden kunnen zelfs de Stolpersteine beschouwen als een graf, voor hun familieleden die nooit een graf gehad hebben. Hierdoor ontstaat een sterke verbondenheid, met de plek die herinneringen oproept bij degenen die herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog hebben.

Bij de oorlogsmonumenten in het algemeen wordt door middel van het oorlogsmonument de geschiedenis verteld over de Tweede Wereldoorlog. De geschiedenis wordt in de schoolklas vaak gelinkt aan lokale gebeurtenissen, zodat het in de leefwereld van de kinderen komt. Door het vertellen van de (lokale) geschiedenis, en de adoptie van het oorlogsmonument, wordt de herinnering in stand gehouden en blijft het een herinneringsplek in plaats van een geschiedenisplek.

Erfgoed

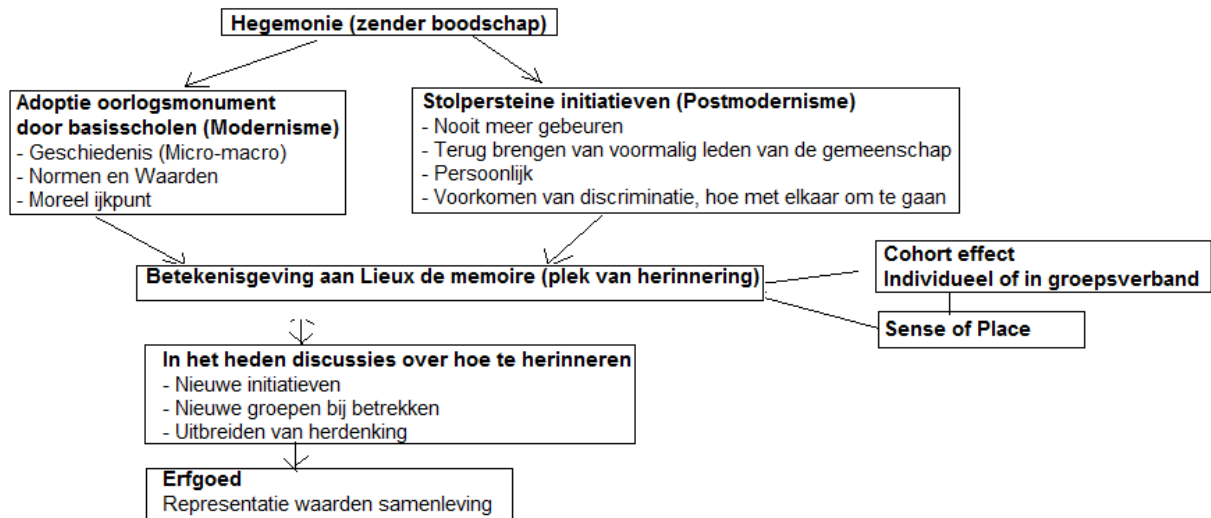
Zoals bij lieux de memoire al naar voren is gekomen, is dat in het heden een ruimte is omgevormd tot een speciale plek, die belangrijk is voor mensen. Deze transitie van de ruimte en de betekenis ervan gebeurt op basis van bepaalde aspecten uit de geschiedenis. Deze transitie van ruimte en betekenis vindt bij de Stolpersteine plaats om een boodschap over te dragen die vrij eenduidig is. Dit komt doordat het idee en initiatief van één persoon afkomstig is en steeds hetzelfde doel dient, namelijk het herinneren van de persoon die is gedeporteerd en vermoord tijdens de Tweede Wereldoorlog. Deze boodschap is voor met name de jonge en toekomstige generaties bedoeld om stil te blijven te staan bij welk leed er is geleden door het aan de kant zetten van een groep mensen. Dat dit nooit meer mag gebeuren is de belangrijke boodschap.

Hegemonie

In dit onderzoek is gekeken naar wie er achter de instandhouding zitten van de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en welke boodschap deze personen over willen dragen. In de theorie van Gramsci speelt de betekenisgeving zich in verschillende machtsarena's af en is er een bepaalde groep die bepaalt welke boodschap er wordt overgedragen, met daarbij de bijbehorende normen en waarden. Deze groep is de actor die een duidelijke overwicht heeft over alle andere actoren. Hierdoor is de betekenis en gebruik van een plek altijd betwistbaar. Dit is ook te zien door de tegenstand die er soms is geweest bij de plaatsing van Stolpersteine. Deze tegenstand kwam uit verschillende hoeken, zoals de Joodse gemeenschap zelf, of vanuit buurtbewoners. Door in gesprek te gaan met deze mensen hebben de initiatiefnemers in de meeste gevallen de tegenstanders weten te overtuigen van het belang van plaatsing. Er is hier gebruik gemaakt van het argument dat het belangrijk is voor het maatschappelijk belang. De theorie van Gramsci is dus ook prima toepasbaar op het proces rond de plaatsing van Stolpersteine in een gemeenschap.

Bij de adoptie van een oorlogsmonument wordt in feite het oorlogsmonument toegeëigend en behoort het toe aan één of meerdere scholen. De (basis)school fungeert als een soort eigenaar of beheerder van het monument, waarbij de school zelf een invulling kan geven aan welke boodschap ze aan haar leerlingen over wil dragen.

In Figuur 29 is het overzicht te zien van de uitkomsten van dit onderzoek in relatie tot het theoretisch kader.

Figuur 29 Samenvatting onderzoek in relatie tot theoretisch kader

8.2 Interpretatie onderzoeksresultaten

Wat uit dit onderzoek naar voren is gekomen is het cohort effect. Van tevoren is er niet bij stil gestaan dat het cohort effect ook van toepassing kan zijn op de beleving van plekken. Wel ben ik van mening dat het cohort effect het meest zichtbaar is op momenten wanneer een, 'in een door de samenleving gezien belangrijk moment in de nationale geschiedenis', zich heeft afgespeeld. Het is een soort ijkpunt waarvan de nasleep al decennia lang gaande is. Deze nasleep is van invloed op de beleving bij oorlogsmonumenten, waarbij verschillende generaties of groepen een andere waarde hechten aan die monumenten. Wanneer er geen duidelijk ijkpunt is, is het lastiger om het cohort effect in relatie tot beleving van plekken te koppelen. In het kader van lieux de memoire is ook gezegd dat er 'een intentie moet zijn tot herinneren', anders wordt het een plek van geschiedenis in plaats van een plek van herinnering. Het ijkpunt in de nationale geschiedenis waarover wordt gesproken is een aanleiding voor de intentie tot het herinneren. Deze intentie wordt tot op de dag van vandaag herwaardeerd en gemonitord. Deze herwaardering van het herinneren, en de monitoring die daaromheen plaats vindt in de vorm van het jaarlijkse 'vrijheidsonderzoek', bepaalt of een plek het waard is om te (blijven) herinneren. Door de tijdspanne die steeds groter wordt tussen het einde van de oorlog en het heden, en de cohorten die 'opschuiven', doordat er nieuwe generaties bij komen, en doordat iedereen in een andere tijd, met haar eigen normen, waarden en gebruiken opgroeit, is het aannemelijk dat dit van invloed is op de waardering van de oorlogsmonumenten.

Er blijkt verder ook duidelijk, over de tijd genomen, een verschil te bestaan in het aantal oprichtingen van oorlogsmonumenten in Nederland. In de jaren '60 en '70 blijkt een laagtepunt bereikt te zijn waarna het aantal oprichtingen vervolgens in de daarop volgende jaren weer toeneemt. Het is aannemelijk dat de tijdsgeschiedenis van de jaren '60 en '70 bijgedragen kan hebben aan het in die periode lage aantal opgerichte monumenten. De wederopbouw stond in het teken van het kijken naar de toekomst, waardoor er geen tijd was voor nieuwe herinneringsplekken aan het verleden. Maar daar lijkt een omslag in gekomen te zijn. 50 jaar na de oorlog is er weer een hoogtepunt bereikt en vanaf dat moment beginnen zich ook andere vormen van herinneren voor te doen, zoals het adopteren van oorlogsmonumenten. Uit de database blijkt ruim 25% van de oorlogsmonumenten geadopteerd te zijn. Echter zijn tijdens het onderzoek enkele 'verborgen gevallen van adoptie' naar voren gekomen, waarbij een school op een zelfde manier aandacht schenkt aan een oorlogsmonument als bij een officieel geregistreerde adoptie, maar hier is de adoptie niet ingeschreven bij het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Daarom betekent deze ruim 25% van officieel geregistreerde oorlogsmonumenten niet dat aan de andere monumenten geen aandacht wordt besteed. Doordat dit niet is geregistreerd is dit een grijs gebied en het kan betekenen dat de aandacht voor oorlogsmonumenten bij basisscholen nog veel hoger kan liggen dan nu bekend is. De omvang van dit grijze gebied is onbekend.

De continue herwaardering van oorlogsmonumenten, waar eerder over is gesproken, gebeurt op verschillende niveaus en machtsarena's, maar de discussie over wat er nou herinnerd moet worden is in vrijwel al deze niveaus en arena's hetzelfde. Zo spelen bij de door het Nationaal Comité 4 en 5 mei georganiseerde verkenningbijeenkomsten dezelfde discussies over wat er nou herinnerd moet worden als bij de adoptie van oorlogsmonumenten en de plaatsing van Stolpersteine. Dit kan mijns inziens er mee te maken hebben dat de aanleiding overal hetzelfde is, namelijk de Tweede Wereldoorlog, en dat daarnaast de context ook verandert, zoals de tijdspanne die steeds groter wordt tussen het einde van de oorlog en het heden, waardoor er nieuwere generaties bij komen. Hierdoor kan verklaard worden dat elk aspect van herinneren in het heden

dezelfde dilemma's kent. Naar mijn verwachting zal hier nooit een eenduidig antwoord uit komen, waar iedereen mee tevreden is, maar waarbij wel duidelijk is welke boodschap de overhand heeft. Daarom zou dit eerder een aanleiding zijn om eventueel dingen te veranderen in het herinneren, dan dat er een volledige consensus wordt gevonden.

9. Discussie

Het onderwerp: onderzoek naar de betekenis van oorlogsmonumenten en Stolpersteine, is een veelzijdig onderwerp. In deze masterthesis is maar een klein gedeelte behandeld. Er is gekeken naar wie er achter de instandhouding van de herinnering zitten en welke boodschap deze mensen willen overdragen. In dit geval is er voor gekozen om zowel het aspect adoptie van oorlogsmonumenten, als het plaatsen van Stolpersteine te behandelen.

Dit onderzoek kan onder andere bijdragen aan bewustwording van en discussie rond de volgende punten:

- Verkenningsbijeenkomsten blijven belangrijk in verband met de veranderende betekenis van het herdenken door onder andere het cohort-effect;
- Stolpersteine zijn een aanvulling op bestaande oorlogsmonumenten. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei is vooral gericht op de oorlogsmonumenten in huidige vorm en niet op initiatieven uit de samenleving zoals Stolpersteine;
- Bij het herdenken kan het gevolg van het uitsluiten van groepen een steeds grotere rol krijgen;
- De aandacht voor morele waarden die we mede verkregen hebben als gevolg van de Tweede Wereldoorlog moet blijven bestaan;
- Hegemonie blijkt een rol te spelen bij de betekenisgeving aan oorlogsmonumenten;
- Het Cohort-effect blijkt een rol te spelen bij de emotionele verbondenheid, sense of place, bij plekken van herinnering;
- Er lijkt een transitie gaande van het modernistisch herdenken naar een meer postmodernistisch herdenken.

9.1 Aanbevelingen vervolgonderzoek

Er zijn nog (veel) meer mensen en organisaties die actief bijdragen aan de instandhouding van de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Een belangrijke actor hierbij is de gemeente zelf. In hoeverre moet de gemeente hier aan bijdragen, bezien vanuit hun eigen perspectief? Dit is een interessante invalshoek die nog nauwelijks is behandeld. Maar ook kan gedacht worden aan de rol van de nationale overheid, de veteranen, en of verschillende groeperingen en religies in Nederland. Er zijn dus veel meer groepen aan te wijzen die hun stempel willen drukken op de inhoud en vorm van het herinneren.

In de communicatie wordt er gesproken over 'zender' en 'ontvanger'. Deze thesis is vooral ingegaan op het zenden van de boodschap. Welke boodschap wil men hier overdragen? Dit is de kant van de 'zender'. Omwille van tijd is er niet gekeken naar hoe de boodschap over komt. Dus hoe wordt deze boodschap ontvangen? Hierbij zou gedacht kunnen worden aan onderzoek om het verschil in ontvangen van de boodschap tussen generaties in beeld te brengen, om te zien in hoeverre de boodschap de juiste doelgroep weet te bereiken. Het kan hierbij dan gaan om de over te brengen boodschap bij zowel de Stolpersteine, als de adoptie van oorlogsmonumenten door scholen. Wat ervaren mensen als ze een Stolperstein tegen komen? Wat gaat er in hun hoofd om en waar denken ze dan over na? Dit is interessant om te onderzoeken, om te zien of het project ook effect heeft. Er kan hierbij verschil worden gemaakt in generaties en frequentie van het zien van deze Stolpersteine.

Een ander aspect is de toegankelijkheid van oorlogsmonumenten. Een oorlogsmonument doet zich voor in verschillende vormen en materialen, maar ook op verschillende locaties. De oorlogsmonumenten op openbare plekken zijn makkelijk te

bereiken voor iedereen. De interessante locaties zijn de oorlogsmonumenten die in gebouwen staan of hangen, of op plekken waar openingstijden van toepassing zijn, zoals een plaquette in het provinciehuis van Friesland. of een plaquette in het gerechtsgebouw van Groningen. In een gebouw is het altijd mogelijk mensen toe te laten of uit te sluiten. Degenen die hier een herdenking willen organiseren zijn dan minder vrij en ze zijn gebonden aan de regels van de beheerder van de betreffende plek. Hoe wordt hier aandacht gegeven aan het herdenken? En hoe is uitsluiting van mensen te voorkomen? Gebeurt het herdenken überhaupt wel op deze plekken?

Er is weinig tegenstand ondervonden bij het leggen van Stolpersteine. Dit is gezien door de ogen van de initiatiefnemers. Er is weinig bekend over mensen die niet publiekelijk kenbaar maken dat ze tegen plaatsing van Stolpersteine zijn. Het zou heel goed kunnen dat een groep mensen weinig tot niets voelt bij de Stolpersteine. Het zou interessant zijn om te kijken of er 'verborgen' tegenstand bestaat of dat mensen er niet perse tegen, maar ook geen duidelijke voorstander van zijn. Door deze groepen te onderzoeken kan gekeken worden in hoeverre de Stolpersteine belangrijk zijn voor de samenleving.

9.2 Reflectie gehanteerde methodologie

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van een database met alle oorlogsmonumenten, een zelfgemaakte database met alle Stolpersteine op basis van deskresearch en interviews, gehouden met mensen die ervoor gezorgd hebben dat een oorlogsmonument is geadopteerd en met mensen die leiding hebben gehad bij het plaatsen van Stolpersteine in een gemeenschap.

Bij het gebruik van de database zijn interessante trends naar boven gekomen door het maken van grafieken en tabellen. Bij het maken van een kaart met het aantal oorlogsmonumenten per gemeente rees wel de discussie hoe deze data te verklaren is. Er zit veel meer achter de verschillen dan op het eerste gezicht lijkt. Het was hierbij beter geweest om een kaart met het aantal oorlogsmonumenten per 1000 inwoners te maken, waardoor er een nog zuiverder beeld verkregen kon worden van de spreiding van oorlogsmonumenten over Nederland.

Bij het houden van de interviews is eenmalig gebruik gemaakt van een telefonisch interview. De opname van dit gesprek is niet succesvol verlopen. Naast deze opname zijn tijdens het gesprek wel een aantal aantekeningen gemaakt, waardoor nog wel iets gereproduceerd kon worden. Dit is direct na het terugluisteren van de opname gereproduceerd in een tekstbestand met meer algemene opmerkingen in plaats van exact genoemde quotes.

Door het vooraf benoemen dat ik een outsider ben in dit onderwerp heb ik het gevoel gekregen dat er vaak wel nadere uitleg werd gegeven.

De interviews bleken verder een goede manier om inzicht te krijgen in de motivaties achter het plaatsen van Stolpersteine of het adopteren van oorlogsmonumenten. Er was hierbij de gelegenheid om door te vragen, waardoor er onder andere naar voren is gekomen, dat bij Stolpersteine, naast het centraal stellen van de persoon, de boodschap steeds hetzelfde blijft, namelijk dat het uitsluiten van groepen mensen nooit meer mag gebeuren, omdat anders ook die groepen de vrijheid wordt ontnomen. Zonder dit doorvragen was de uitleg bij de motivatie gebleven bij het centraal stellen van de persoon en deze weer een plek teruggeven in de gemeenschap. Er is hiermee een completer beeld ontstaan over de beweegredenen van mensen om Stolpersteine te plaatsen.

Het nadeel is dat er in totaal maar acht interviews zijn gehouden waardoor er niet gegeneraliseerd kan worden. Ook betekent dit dat er geen betrouwbare conclusies getrokken kunnen worden omdat de steekproef te klein is om iets te kunnen zeggen over alle sleutelpersonen in heel Nederland. Gezien de overeenkomsten in de antwoorden tussen de respondenten kan het wel aannemelijk zijn dat op veel plaatsen dezelfde beweegredenen gelden.

Door gebruik te maken van de mixed method approach, oftewel een combinatie van database onderzoek en interviews, is het herinneren bij oorlogsmonumenten via verschillende perspectieven benadert en daarmee is er een beter beeld ontstaan hoe er betekenis wordt gegeven door sleutelpersonen aan herinneringsplekken.

10. Literatuurlijst

Ashworth, G.J. & Turnbridge, J.E. (1990). *The touristic-historic city*. Londen - New-York.

Ashworth, G.J., Tunbridge, J.E. & Graham, B.J (2007). *Pluralising pasts: heritage, identity and place in multicultural societies*. Londen: Pluto.

Boyer, M. Christine. (1994). *The City of Collective Memory. Its Historical Imagery and Architectural Entertainments*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Convery, I. Corsane, G. & Davis, P. (2012). *Introduction: Making Sense of Place*. Woodbridge: The Boydell Press

Cook, M. & Riemsdijk, M van. (2013). Agents of memorialization: Gunter Demnig's Stolpersteine and the individual (re-)creation of a Holocaust landscape in Berlin. *Journal of Historical Geography*. 1-10

De Keizer, M. (2003). Focus: History & memory, introduction. *European Review*, 11(4), 519–525

Graham, H. Mason, R, and Newman, A. (2009). *Literature review: Historic environment, Sense of Place, and social capital*. International centre for Cultural & Heritage Studies, Newcastle University.

Groote, P. Haartsen, T and Huigen, P.P. (2000). *Claiming Rural Identities: Dynamics, Contexts, Policies*. Assen: Van Gorum & Comp B.V.

Halbwachs, M. (1980). *The Collective Memory*, Francis J. Ditter, Jr., and Vida Yazdi Ditter. New York

Hall, S. (1997). *Representation: Cultural representations and signifying practices*. Londen: SAGE publications Ltd

Hay, R. (1998). Sense of Place in development context. *Journal of Environmental Psychology*. 18, 5-29

Hobsbawm, Eric. (1995). "Foreword" to Dawn Ades et al., *Art and Power: Europe under the Dictators 1930-45*. London: Thames and Hudson, 11-15.

Holloway, L & Hubbard, P. (2001). *People and Place*. Harlow: Pearson Education Limited

Jackson P. (1989). *Maps of meaning*. Londen: Routledge

Kromhout, B. (2007). *Oorlogsmonumenten in Nederland*. Historisch nieuwsblad: (4)2007

Lagrou, P. (2003). The politics of memory. Resistance as a collective myth in post-war France, Belgium and the Netherlands, 1945-1965. *European Review*, 11(4), 527-549

Nora, P. (2010). *Rethinking France, Les Lieux de mémoire: Volume 4 Histories and memories*. The university of Chicago press.

Nora, P. (1989). *Between memory and history: Les Lieux de memoire*. The regents of the university of California.

Stichting kamper struikelstenen. (2011). *Waarom Stolpersteine?*

Stichting Levend Verleden Oost-Nederland. (2013). *Wat zijn Stolpersteine?*

Stichting synagoge Borculo. (2013). *Stolpersteine in Borculo*

Van de Laarse, Rob. (2005). *Bezeten van vroeger: erfgoed, identiteit en musealisering*. Amsterdam: Het spinhuis
http://issuu.com/rvdlaar1/docs/bezeten_van_vroeger

Frank van Vree & Rob van der Laarse. *De dynamiek van de herinnering: Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*. (Amsterdam 2009). P 7-16.

Claude Shannon (1948). "A Mathematical Theory of Communication". *Bell System Technical Journal* **27** (July and October): pp. 379–423, 623–656

Bolink, J. (2013). Verdeeldheid over plaatsen Stolpersteine.
Zutphen: *de Stentor*. 7/3/2013

Janssens, G. (2010). *Archieven: 'lieux de mémoire'?*.
Bibliotheek- & archiefgids, 86 (2010) 5

Bijlage 1: Uitleg Database

Veld	Uitleg	Opmerking
ID	Voor intern gebruik	-
data_source	Uniek ID voor het monument	Gebruik <a href="http://www.4en5mei.nl/herinneren/oorlogsmo-
numenten/monumenten_zoeken/oorlogsmon-
ument/[datasource_id]">http://www.4en5mei.nl/herinneren/oorlogsmo- numenten/monumenten_zoeken/oorlogsmon- ument/[datasource_id] om naar de bijbehorende landingspagina te verwijzen.
version	Voor intern gebruik	-
status	Voor intern gebruik	-
modified_date	Laatst aangepast	Datum dat het monument voor het laatst door een redacteur is aangepast
last_import_date	Voor intern gebruik	-
page_structu- re_id	Voor intern gebruik	-
title	Naam van het monument	-
uitgelicht number	Voor intern gebruik	-
info	Voor intern gebruik	-
	Algemene informatie over het monument	In dit veld staat tekstuele informatie over:- Vorm en materiaal - Tekst op het monument - Eventuele symboliek - Eventuele wijzigingen Bezoekers van de database krijgen zo een basale indruk van het monument. Zonder foto kan toch een beeld gevormd worden van het monument.
description other_info	Oud veld Aanvullende informatie	In dit veld staat tekstuele informatie over:- Locatie (geschreven info) - Bronnen
history	Geschiedenis van het monument	In dit veld staat tekstuele informatie over de achtergrondgeschiedenis:- Informatie over de eventuele slachtoffers die herdacht worden. - Informatie over de totstandkoming van het monument - Informatie over de onthulling van het monument
unveilingdate	Dag van onthulling	Wanneer onbekend = 1
unveilingmonth	Maand van onthulling	Wanneer onbekend = -1
unveilingyear	Jaar van onthulling	Wanneer onbekend = -1
zipcode	Postcode van locatie	Leeg indien onbekend
address city	Adres van locatie	Idem
	Plaats van locatie	Idem

community	Gemeente van Idem locatie
state	Provincie van Idem locatie
artist	Maker(s) van het monument Kunstenaars die bekend zijn
datakidurl	Oud veld -
collaboration	Oud veld -
latitude	Latitude van locatie Coördinaten: de meeste coördinaten zijn aan de hand van het adres gegeneerd. Dit betekent dat de locatie aan de hand van de coördinaten bij benadering is.
longitude	Longitude van Idem. locatie
images	ID's van foto's van het monument Rechten van deze foto's liggen bij de fotografen.
attachments	Bijlagen Eventuele bijlagen bij een monument (pdf, doc).
adoption schools	Adoptiescholen Sommige monumenten zijn geadopteerd door scholen (zie: http://www.4en5mei.nl/onderwijs_onderzoek/basionderwijs/adopteer_een_monument voor meer informatie over dit project). Wanneer een monument geadopteerd is staat in dit veld de naam van de school.
witnessaccounts	ID's van getuigenverhalen over de monumenten Gebruik http://www.4en5mei.nl/herinneren/sprekende_beelden/getuigenverhalen/[witnessaccounts] om naar het bijbehorende getuigenverhaal te verwijzen.
memorialgroups	Herdachte groepen Elk monument is gekoppeld aan meerdere herdachte groepen. Dit zijn de nummers en de hieraan gekoppelde groepen: Algemeen: 19878 Allen: 20968 Burgerslachtoffers: 23710 Burgers voormalig Nederlands-Indië: 25728 Geallieerde militairen: 21720 Geïnterneerden voormalig Nederlands-Indië: 26570 Koopvaardijpersoneel: 22936 Militairen in dienst van het Ned. Kon. na 1945: 21250, Militairen in dienst van het Ned. Kon. 1940-1945: 22980 Overig: 28308 Vervolgden Nederland: 25788 Verzet Nederland: 26678 Verzet voormalig Nederlands-Indië: 26634
image	Locatie van de thumbnail van het monument Gebruik http://www.4en5mei.nl/[image] om de complete url op te bouwen. Rechten van deze foto's liggen bij de fotografen. In het

country		huidige systeem worden zowel de titel als de beschrijving van de foto's getoond. Dit wordt in de toekomst aangepast. Voor de volledigheid is het goed om alleen de beschrijving te tonen. Hierin staat ook de fotograaf vermeld (zover bekend).
	Land	Dit werkt nog niet naar behoren. In de dump staan ook meerdere monumenten in het buitenland. Dit is nu vooral af te leiden aan de coördinaten en de plaatsnaam.

Bijlage 2: Toestemmingsformulier

Oorlogsmonumenten als veranderende plek van betekenis

Datum en tijd van onze afspraak:

Beste

Ik waardeer het enorm dat u mee wilt doen aan mijn onderzoek 'Oorlogsmonumenten als veranderende plek van betekenis'. In deze brief wordt beschreven wat er komt kijken bij uw deelname aan mijn onderzoek. Als u nog vragen heeft na het lezen van de brief kunt u altijd contact met mij opnemen. Mijn telefoonnummers en e-mailadres staan onderaan deze brief.

Toelichting onderzoek

Dit onderzoek gaat over oorlogsmonumenten als veranderende plek van betekenis in Nederland. Uit een analyse van het databestand met alle oorlogsmonumenten in Nederland van nationaal comité 4 en 5 mei blijkt er een hernieuwde aandacht te zijn voor oorlogsmonumenten. Vlak na de oorlog en rond 2000 blijkt het oprichten van oorlogsmonumenten voor de Tweede Wereldoorlog op een nagenoeg gelijk niveau te zitten.

Met oorlogsmonumenten denk ik niet alleen de oorlogsmonumenten die bij 4 mei worden bezocht, maar ook aan de Stolpersteine. De Stolpersteine is een monument waar niet zozeer groepen worden herdacht, maar personen. (Bij groepen kan gedacht worden aan militairen, burgerslachtoffers, vervolgd, verzet etc.) Er lijkt een trend zichtbaar waarbij het herinneren van individuen meer centraal staat in plaats van een hele groep.

Ik wil graag onderzoeken wie er achter het oprichten of adopteren van de oorlogsmonumenten zitten. Wat zijn de motivaties om nu bijna 70 jaar na afloop van de oorlog herinneringen in openbare ruimte te plaatsen? Waarom is het belangrijk om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog 'levend' te houden? Is er ook tegenstand vanuit de directe omgeving of vanuit de gemeente? Deze vragen zijn neutraal en niet bedoelt om geïnterpreteerd worden als een veroordeling.

Hoe lang duurt het gesprek?

U hoeft zich niet voor te bereiden op het gesprek, het gaat immers om uw eigen verhaal. Het gesprek zal +/- 1 uur duren, langer kan ook als u meer te vertellen heeft. U kunt tijdens het gesprek altijd aangeven dat u wilt stoppen of even een pauze wilt nemen. Ook kunt u het aangeven wanneer u een vraag niet wilt beantwoorden. Hier hoeft u geen rede voor te geven. Indien de mogelijkheid daar voor is, is een bezoek aan het monument interessant om zo een beter beeld te krijgen, mocht dit niet mogelijk zijn, dan is dat verder geen probleem. U hoeft zich niet nader te verklaren waarom liever niet.

Wat gebeurt er met uw gegevens?

Het gehele interview zal opgenomen worden en worden vertaald naar een tekst. De opname is puur om als bewijs aan te kunnen tonen dat de interview daadwerkelijk is afgenomen en dat ik tijdens het interview me kan richten op het gesprek en naderhand geen dingen verkeerd kan herinneren. Dit geluidbestand zal alleen voor mij en mijn begeleider dr. P.D. (Peter) Groote beschikbaar zijn. Er wordt vertrouwelijk met uw gegevens omgegaan. Het eindresultaat wordt in een database opgeslagen op de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) waar alle studenten en docenten toegang tot hebben.

Bovendien zullen de conclusies in een vaktijdschrift 'geografie' worden gepubliceerd en gepresenteerd worden aan medestudenten en docenten.

Toestemmingsformulier

Voor ons gesprek zal ik u vragen of u een toestemmingsformulier wilt ondertekenen. U gaat hiermee géén verplichting aan. Het formulier is er alleen voor om te bevestigen dat u vrijwillig deelneemt aan mijn onderzoek.

Hartelijke groeten, Tom Holland

Telefoonnummer: 0649424804

E-mail: t.holland.1@student.rug.nl

Toestemmingsformulier voor het onderzoek: Oorlogsmonumenten als veranderende plek van betekenis

Ik geef hierbij aan kennis genomen te hebben over:

- Wat het doel en het onderwerp is van het onderzoek
- Deelname geheel op vrijwillige basis is
- Mogelijkheid tot langs gaan oorlogsmonument/Stolpersteine ligt aan de respondent zelf
- Interviews enkel voor dit onderzoek kan worden gebruikt
- Publicatie mogelijk is in vaktijdschrift 'Geografie' en database RUG voor alle masterthesisstukken
- Presentatie tegenover docenten en medestudenten
- Informatie kan worden geanoniseerd (optie wordt hieronder gegeven)

(Doorhalen wat niet van toepassing is)

Informatie interview anonimiseren door weghalen naam geïnterviewde?

ja/nee

Informatie interview anonimiseren door weghalen naam locatie geïnterviewde?

Ja/nee

Tevens geef ik toestemming om vrijwillig deel te nemen aan dit onderzoek in de vorm van een interview.

Naam

deelnemer:.....

...

Handtekening:

Datum: __ / __ / 2014

.....

Eventuele

opmerkingen.....

.....

Ik verklaar hierbij dat ik deze deelnemer volledig heb geïnformeerd over het genoemde onderzoek.

Als er tijdens het onderzoek informatie bekend wordt die de toestemming van deelnemer zou kunnen beïnvloeden, dan breng ik hem/haar daarvan tijdig op de hoogte.

Naam onderzoeker: Tom Holland

Handtekening:

Datum: __ / __ / 2014

.....

Bijlage 3: Observatie Stolpersteinelegging, Zondag 6 april, Raalte

Verantwoording

Ik was ten tijde van deze gebeurtenissen een onderdeel van het publiek. Ik wilde het graag zo objectief mogelijk ervaren. Ik vond het niet gepast om ten tijde van de Stolpersteine legging tussen de nabestaanden te staan, die vooral vooraan stonden om het goed te kunnen beschouwen. Ook heb ik mijn observaties achteraf opgeschreven, zodat ik me volledig kon focussen op de gebeurtenissen ter plaatse. Mijn vriendin was mee, waardoor ik nog eventuele aanvullingen kon doen op mijn observaties, om zo een compleet mogelijk verslag te krijgen.

Observatie

Op een regenachtige zondagmiddag hebben ruim 100 man zich verzameld in de Stationsstraat in Raalte, wachtend totdat de kunstenaar Gunter Demnig kwam om de Stolpersteine te leggen. Deze dag zou in totaal 13 van de 38 Stolpersteine gelegd gaan worden. Vele materialen waren gesponsord uit de Raalter gemeenschap zoals, geluidsapparatuur, stoelen, koffie en thee, en mankracht om de kunstenaar te ondersteunen. Maar daarnaast was ook in de vorm van geld gesponsord om de 120 euro (per stuk) kostende Stolpersteine te bekostigen. Gezien het feit dat er uitgebreid is gesponsord, en de vele mensen die erop zijn afgekomen, gaf wel het idee dat de mensen in Raalte dit initiatief ondersteunen.

Onder deze mensen waren verschillende groepen vertegenwoordigd. Zo was de burgemeester met de jeugdburgemeester aanwezig, directeur van een basisschool die een Stolpersteine had geadopteerd, met daarbij een aantal leerlingen, nabestaanden van de slachtoffers, de pers, sponsors, tv-ploeg, Rabbijn, de organisatie zelf (vallend onder historische vereniging Raalte) en een aantal geïnteresseerde Raaltenaren.

Bij het eerste adres van de in totaal 4 adressen, werd kort toegelicht wat het project inhoudt (zie interview Diny Heidenrijk) en hield de burgemeester van de gemeente Raalte, Piet Zoon, kort een toespraak. Vervolgens werden de 3 stenen aan de nabestaanden van het betreffende adres overhandigd en mochten deze ze overhandigen aan de kunstenaar Gunter Demnig. In totaal werd de drie stenen geplaatst en een moment van stilte voor de nabestaanden in acht genomen. De nabestaanden legden voor elke slachtoffer één roos.

Bij het tweede adres kwam er een droevig muziekje bij op het moment dat de volgende drie Stolpersteine vereeuwigd werden in het trottoir. Hierop volgde een moment waar de Rabbijn een Joods gedicht ten gehore bracht, waarna dit door Diny Heidenrijk werd vertaald naar het Nederlands. Direct hierop keerde de Rabbijn zich om (naar het oosten) en deed het gebed. De nabestaanden waren zichtbaar aangeslagen en legden vervolgens ook een roos bij de Stolpersteine. Na afloop liepen alle omstanders langs de Stolpersteine om ze van dichtbij te bekijken.

Vervolgens liep iedereen naar het volgende adres in een zijstraat van de vorige twee adressen. Ook hier mochten de nabestaanden de stenen (in totaal 3) aan Gunter Demnig overhandigen. Hier werden verder geen toespraken gehouden of iets dergelijks. Toen we naar het derde adres liepen liep de burgemeester naast Gunter Demnig om hem persoonlijk te bedanken voor zijn inspanningen.

Bij het vierde adres in het centrum van Raalte werden 4 stenen geplaatst. Hier werd ook kort een toespraak gehouden door de organisatoren, om de kunstenaar persoonlijk, maar ook namens de groep, te bedanken voor zijn inzet, en dan niet alleen hier in

Raalte, maar zijn idee erachter. Vier kinderen hebben een zelf geschreven gedicht voorgedragen die de thema's oorlog, vrijheid en gevangenschap hadden. Iedereen werd hartelijk bedankt en alle genodigden konden vervolgens bij hotel de Zwaan met elkaar bijpraten onder het genot van een kopje koffie, of voor Gunter een biertje.

